

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 3

Erol Güngör

Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar

Ahlâk Psikolojisi, Ahlâkî Değerler ve Ahlâkî Gelişme
- Profesörlük Tezi-

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 404 KÜLTÜR SERİSİ: 143

1. Basım: Amsterdam, 1993 2. Basım: 1998

ISBN 975-437-271-3

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.

İstiklâl Cad. Ankara Han 99/3 80060 Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 251 03 50 • Faks: (0212) 251 00 12

İnternet: www.otuken.com.tr

Kapak *Düzeni*: Nur-Olcay>fem TashinTMehmet Buğra Kılınc\ Kapak Baskısı: Birlik Ofset

Dizgi-Tertip: Ötügen Baskı: Özener Matbaası Cilt: Yedigün Mücellithanesi İstanbul - 2000

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
Bölüm I	
AHLÂK DEĞERLERİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLER ve TEORİLER	
I. AHLÂK PROBLEMLERİNE GENEL BAKIŞ.....	11
a. Felsefe ve Ahlâk.....	12
b. İlim ve Ahlâk.....	19
II. PSİKOLOJİ VE AHLÂK.....	23
a. Bir "Değer Problemi" Olarak Ahlâk.....	27
b. Felsefî Ahlâk Teorileri ve Ahlâkî Değer Problemi.....	30
İlgi, İhtiyaç ve Değerler.....	31
Tasvip ve Ahlâk.....	34
Pragmatik Ahlâk Teorileri.....	36
Genel Değerlendirme.....	41
c. Psikolojik Ahlâk Teorileri:.....	44
Piaget'in ahlâkî gelişme.....	44
Merhaleleri teorisi.....	44
Ampirik Değerlendirme.....	50
Kohlberg'in Merhaleler Teorisi.....	52
Psikanalitik Teori ve Ahlâk.....	56
Sosyal Öğrenme Teorileri.....	59
Sosyal Mevkiler, Roller ve Değerler.....	70

I. GİRİŞ.....	73
1. Ahlâk Değerleri.....	73
a. Tutarlılık İhtiyacı ve Kıymetler.....	74
b. Değerler Uyuşmasının Sınırları.....	76
c. Ahlâkî Hükümler ve Değerler.....	76
2. Ahlâkî Gelişme ve Değerler.....	78
3. Öz Değerlendirme.....	79
4. Değerler ve Kültür.....	81
a. Cinsiyet ve Değerler.....	81
b. Yaş ve Değerler.....	82
II. METOD ve TEKNİK.....	84
1. Değerler Hiyerarşisi.....	84
2. Ahlâkî Gelişme Merhalesi.....	87
3. Değerler, Suç Anlayışı ve Ahlâkî Hüküm.....	89
4. Öz-Değerlendirme.....	92
5. Denekler.....	92
III. SONUÇLAR.....	95
1. Değer Sıralaması ve Ahlâkî Hüküm Şiddeti.....	95
2. Değerler ve Hüküm Şiddeti.....	98
3. Genel Müsamaha (Hoşgörülük) Sırası.....	100
4. Ahlâkî Gelişme ve Değerler.....	103
5. Öz-Değerlendirme.....	104
IV. SONUÇLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	105
1. Değer Sıralaması ve Ahlâkî Hüküm Şiddeti.....	105
2. Ahlâkî Gelişme Merhaleleri ve Değerler.....	108
3. Öz-Değerlendirme.....	113
4. Nesil Farkları, Cinsiyet Farkları ve Değerler.....	115
5. Değişen ve Değişmeyen Değerler.....	119
V. ÖZET.....	121
BİBLİYOGRAFYA.....	125

Önsöz

ELİNİZDEKİ kitap, yazarın "Değerler Psikolojisi" alanında yapılmış ve dört yıl sürmüş bir çalışmasıdır. Kitabın birinci kısmında aynı alanda başkalarının araştırma ve teorilerine ait toplu bilgi verilmiş, ikinci kısımda ise bizim araştırmamızın teorik ve tecrübî yönleri anlatılmıştır.

Psikoloji ilminin çok yaygın ve gelişmiş bulunduğu ülkelerdeki yayınlarda araştırmacılar genellikle kendi katkıları ile kendi kontribüsyonlarını takdim etmekle yetinirler ve bunu mümkün olduğu kadar kısa tutmaya çalışırlar. Çünkü çalıştıkları sahayı oldukça bilen bir meslektaş çevresine hitap etmektedirler. Psikolojinin böyle bir gelişmeye henüz ulaşamadığı yerlerde ise okuyucuyu araştırma alanının temel bilgilerden ve önceki durumundan haberdar etmek şarttır. Özellikle okuyucu kitlesinin büyük çoğunluğu öğrencilerden meydana geldiği zaman, araştırma kitaplarının bir dereceye kadar ders kitabı niteliği kazanması kaçınılmaz olmaktadır. İşte bizim araştırmamızın baş tarafına uzunca bir literatür taraması ve teorik geçmiş bölümü koymamızın başlıca sebebi budur.

/Araştırmamızın esasını özellikle ahlâkî değerler meydana getirmektedir. Bu bakımdan birinci kısımdaki literatür kritiği ve genel bilgiler ahlâk değerlerinin psikolojisine giriş olmak üzere kademe alınmıştır. Ahlâk değerleri, öbür değerlere oranla, Psikolojinin önemli bir konusunu teşkil eder, çünkü insanın sosyal gelişmesi genellikle bir ahlâkî gelişmeden ibarettir.

Sosyal bir varlık olmak, başka insanlarla karşılıklı ilişki halinde yaşamak demek olduğuna göre, böyle bir hayatın öncelikle ahlâk değerlerine dayanması şarttır. Ahlâk değerleri nelerden ibarettir?

8 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

retir, ahlâk değerleriyle davranış arasındaki ilişki nedir, ahlâk değerleri nasıl meydana gelir ve nasıl öğrenilir, benimsenir? Ahlâkî düşüncenin genel zihin gelişmesi içindeki yeri nedir? İşte bunlar ve benzeri sorulara şimdiye kadar verilen cevapları birinci kısımda ana hatlarıyla belirtmeye çalıştık. Şunun unutmamalıyız ki, verilen bu bilgiler araştırmamızın temel problemleriyle ilgili ölçüsünde buraya alınmıştır, dolayısıyla bunlar ahlâk psikolojisi sahasının bütünü temsil etmez.

İkinci kısımda son bir buçuk yıl içinde yapmış olduğumuz bir araştırmanın özeti sunulmuştur. Burada ahlâk değerleriyle öbür -sosyal, iktisadi, estetik v.s.- değerler arasındaki bazı muhtemel ilişkiler araştırılmış, ayrıca bugünün Türk toplumunda belli kesimlerden alınan örnek grupların değer sistemleri arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Alınan sonuçlar bazı noktalarda hipotezlerimizi doğrulayıcı, bazı noktalarda ise yeni birtakım araştırmalar için yol gösterici mahiyette bulunmuştur. Özellikle grup karşılaştırmalarında alınan sonuçlar, Türkiye'deki değerler sistemi üzerinde düşünen ve yazarlar için çok aydınlatıcıdır. Bundan sonra değerler psikolojisinin başka problemleri üzerinde çalışmaya devam edeceğimiz gibi, şimdiki araştırmamızın geliştirilmesi istikametinde de yeni çalışmalar yapacağız. Bu arada elimizdeki çalışmanın aynı konulara ilgi duyan meslektaş ve öğrencilerimiz için iyi bir yardımcı olmasını ümid ederiz.

B ölüm I AHLÂK DEĞERLERİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLER ve TEORİLER

Ahlâk Problemlerine Genel Bakış

Tanınmış İngiliz filozofu G.E. Moore, ahlâk felsefesi sahasında şimdiye kadar doğru bilgiler elde edemeyişimizin sebebini, sorduğumuz sorunun mahiyetini düşünmeden ona cevap bulmaya çalışmamıza bağlamaktadır. Mo-ore'a -ve elbette öbür ahlâk felsefecilerine- göre ahlâk felsefesinin konusu "iyi"nin ve onun zıddı olan "kötü"nün ne anlama geldiğini araştırmaktadır. Fakat bütün filozoflar "iyi nedir" sorusuna karşı iyinin tarifini bulmaya kalkıştıkları için hataya düşmüşlerdir; çünkü "iyi" tarife gelen birşey değildir, yani kendinden başka birşeyle tarif edilemeyip sadece sezgi ile kavranabilir.

Ahlâkî düşünce ve ahlâkî hükümle ilgili bir psikolojik araştırmaya bir filozofun görüşlerini özetleyerek başlamak ilk bakışta garip gelebilir. Bizim maksadımız filozofla psikologun ortaklaşa araştırdığı bir sahada birbirlerinden ne kadar farklı şeylerle uğraştıklarını iyice belirtmekten ibarettir. Bunu söylemekle, ahlâk felsefesinin ve ahlâk psikolojisinin birbirleriyle tamamen ilgisiz şeyler olduğunu iddia etmiyoruz. Fakat burada ve ileride verilen örneklerden anlaşılacağı gibi, ahlâk psikolojisinin araştırdığı meseleleri ve araştırma metodlarını iyice kavramak bakımından onun ahlâk felsefesinin karşısındaki durumunu bilmemizde büyük fayda vardır. Herşeyden önce,

12/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

felsefenin bir sahası olarak yüzlerce yıldır incelenen ve hala birçoklarınınca öyle bilinen ahlâk probleminin psikologu niçin, nasıl ilgilendirdiğini belirtmek zorundayız.

Psikoloji ile ahlâk arasındaki münasebetin bulunması sadece psikolojideki ahlâk araştırmalarının meşruluğunu göstermekle kalmayacak, aynı zamanda ahlâkın bir ilim konusu olarak yerini de tesbit edecektir. Burada şu sorulara bir cevap bulmamız gerekiyor: Ahlâk bir felsefî spekülasyon konusu mudur, yoksa bir ilim midir? Ahlâk bir ilim disiplini ise öbür ilimlerle ortak konuları olabilir mi? Ahlâk bir ilim olmaktan ziyade bir problem sahası ise bu saha hangi ilmin veya ilimlerin konusuna girer?

Bu sorulara birer cevap bulduktan sonra ikinci merhalede daha özel problemlerle ilgileneceğiz. Bunlar ise ahlâk değerlerinin felsefe ve psikolojide nasıl ele alındığı, ahlâk değerleri konusunda gerek felsefede gerek psikolojide başlıca hangi problemlerle karşılaşıldığı gibi sorulardır. Önce birinci tip soruların cevabını aramakla işe başlayalım.

a. FELSEFE ve AHLAK

Felsefenin bir sahası olarak ahlâk (etik) felsefe ile yaşıt bir konudur. Bugünkü felsefenin en eski kaynağı sayılan Sokrates ilk defa "nasıl davranmamız" gerektiği hakkında sistemli fikirler ileri sürdüğü zaman Ahlâk Felsefesinin ne olduğunu da göstermiş bulunuyordu. Daha sonra gelen bütün filozoflar ahlâk problemlerine eğildiler, bazıları ise -Kant gibi- bu konuda birer dönüm noktası teşkil ettiler. Fakat Ahlâkın Felsefe ile bu içice münasebeti sadece eskiliğe ve geleneğe dayanmakla kalmıyor. Felsefenin pekçok konuları bağımsız ilim disiplinlerine bırakmış olduğu son zamanlarda bile Ahlâk Felsefeye en sadık alanlardan biri olmuştur. Bu yakın beraberliğin en önemli sebebi Ahlâk Felsefesinin gayesi ve ahlâk

konusunda öğrenmek istediğimiz şeylerin mahiyeti ile sıkı sıkıya ilgilidir.

Sokrates, davranışlarımızda alışlagelmiş kalıpları veya başkalarının kabul ettiği -düsturları benimsemek yerine bunlar hakkında^ düşünmeliyiz diyordu. Gerçekten Ahlâk Felsefesi ahlâkî problemler ve ahlâkî hükümler hakkındaki düşünceden ibarettir. Başkalarının iyi dediği şeyi olduğu gibi kabullenmeyecek, kendimiz iyinin ne olduğunu araştıracağız. Fakat "iyi nedir" veya "iyi olmak nedir" sorusuna verilen cevaplar yalnızca değişik kültür ve çevrelere, değişik şahsiyetlere sahip insanlar arasında farklar göstermekle kalmıyor, aynı zamanda bu sorulan düşünme ve araştırma konusu yapmış kimseler arasında da çok farklı görüşlere yol açıyor. Muhakkak ki ahlâkî davranışla ilgili inançlarımız birer "değer hükmü" (yargısından ibarettir. Bir kimsenin iyi dediği davranış bir başkasınca öyle değerlendirilmiyor, bir kimsenin ulaşmak için çaba harcadığı hedef bir başkasınca kıymet ifade etmiyor. Böyle olunca bizim geçen yüzyıldan beri hayli pozitivist bir ton kazanmış olan ilim geleneğimiz ahlâk problemini geri atacaktı. Değer hükümlerinin operasyonel tarifleri yapılamadığına göre onların ilmi de olamazdı. Zaten gün geçtikçe gelişen sosyoloji ve sosyal antropoloji araştırmaları değer hükümleri konusunda tam bir kültürel rölativizmin hakim olduğuna işaret etmekteydi. Böylece, sosyal ilimlerde ahlâk problemi insan gruplarının ne kadar değişik şeylere inandığını göstermeye yarayan bir etnolojik malumat yığını haline geldi.

İlim felsefecilerinin anladığı manada bir ahlâk probleminin ilmî araştırma konusu olmayacağı fikri tamamen yanlış sayılmazdı. Gerçekten, ahlâkın ana konusu bile kesinlikle belli değildi. Ahlâkî hüküm nedir? Hangi tür hüküm ve eylemlere ahlâkî adını veriyoruz? Hangi türlü prensipler birer ahlâk prensibi sayılır? Bu ve daha birçok sorulara cevap bulmakta güçlük çeken filozof, haklı olarak bir ahlâk ilminin varlığına veya olabileceğine şüphe

14/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

ile bakacaktı. Böylece, bir tarafta ahlâkî hayatın görünüşlerini kaydeden sosyal ilimci, öbür tarafta ise ahlâk tartışmaları için manalı bir dayanak arayan filozof, bizim bu konuda iki bilgi kaynağımızı meydana getiriyordu. İlimlerin değer hükümlerinden kaçmayı prensip edindiği bir çağda "iyi" ve "kötü" kavramlarının felsefeye ait özel bir konu olarak kalması yadırganamazdı.

Yine de, felsefeye bu yüzyılın ilk çeyreğinde hakim olan temayül, bütün bilgi konularının birer ilim disiplini içinde bulunması yönündeydi. Nitekim Lojistikçi Poziti-vist Viyana Grubunun lideri M. Schlick, "Ahlâk ya ilimdir, ya saçmadır." diyordu.¹ Ahlâkî hüküm dediğimiz şeyin ne olduğu sorusuna bu yeni pozitivistler şu cevabı verdiler: Bütün hükümler bunlardan hiçbiri olmadığına göre onları anlamlı birer önerme sayamayız. Schlick bunların birer kaide (kural) ifadesinden ibaret olduğunu ve bütün meselenin şu soruda düğümlendiğini söyler: Niçin birtakım kaideleri benimsiyoruz? Bu bir psikolojik meseledir ve dolayısıyla ahlâk bir ilim konusu olunca psikolojinin bir sahasını teşkil eder. Yukarıdaki iddianın ne derece geçerli olduğunu araştırmadan önce, yine felsefeden gelen bir itirazı gözden geçirelim. Toulmin'a (1964) göre psikoloji ile ahlâk arasında benzerlikler bulunmakla birlikte bunların gaye ve metodları arasında köklü farklar bulunduğunu unutmamak gerekir. Gerek ahlâk gerekse psikoloji bizim davranışlarımızla ilgilenir; her ikisi de davranışlarımızın başkaları tarafından nasıl bir tepki göreceği konusunda tam bir güvene varmak gibi ortak bir ideale sahiptir. Fakat bu benzerlikleri olduğundan fazla büyütmemek gerekir. Ahlâkî bir hükme varırken kullandığımız metod ile psikolojik bir hakikati bulmak için kullandığımız metod çok farklıdır. Şöyle ki:

¹ Almanca aslından S.E. Toulmin'in tercümesi. Bkz. Toulmin, *Recison in Ethics*.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 15

"Fizikçi ve Tecrübî^Psikolog tecrübelerine başlarken malzemelerini istedikleri gibi seçerler ve tertiplerler. İlk dikkat ettikleri şey tekrarlanabilir bir sitüasyon ve karakteristik bir örnek (grup) bulmaktır. Bu örnek ve sitüasyon üzerinde çalışırlar, elde ettikleri sonuçlar bu ikisinin (S ve Ö) terkibine uygulanabilir cinsten şeylerdir. Burada sitüasyon bir buhar odası veya dersane, alınan örnek ise bir parça aliminyumlu kâğıt veya dokuz yaşında ilkokul öğrencisi bir Galli çocuk olabilir. Öbür yandan, ahlâkî bir karar vermek durumunda bulunan bir mühendis ve "sorumlu bir vatandaş" ellerinden ne kadar gelirse onu yapmak zorundadırlar; bunlar malzemelerini istedikleri gibi seçip düzenleyemezler. Zaten karşılarında iyi bilinen veya güvenilir bir şekilde tahmin edilebilen karakteristik örnekler (%99.99) aliminyum ihtiva eden kalaylı kâğıt veya dokuz yaşında Galli çocuk gibi) yoktur. Tam bilinmeyen bir sitüasyonda tam bilinmeyen malzeme ile karşı karşıyadırlar. Hem gayeleri hem de düşünce tarzları bir ilim adamının gayesi ve düşünce tarzından farklıdır. İlim adamının gayesi şöyle bir kanuna varmaktır: A sitüasyo-nunda bulunan her B örneğinin C gibi bir değişme göstermesi beklenir. Bu kanun bir vakianın ifadesi şeklinde belirtilmiştir. Mühendis ise şöyle

bir kanunla tatmin olur: A sítüasyonunda B örneği ile karşılaşıldığı zaman C'yi (yapılması doğru olan şeyi) yapmak lazımdır. Bu ikinci kanun pratik bir ihtiyaç duyulduğu zaman kullanılabilir olan bir kaide şeklinde ifade edilmiştir. şu halde davranışlarımızın başkalarında ne gibi tepkiler uyandıracadı hakkında tam bilgi edinmek Ahlâk ve Psikolojinin ortak ideali ise ve biz böyle bir bilgiyi edinebilirsek, o zaman her ahlâk prensibine karşılık elimizde bir Psikoloji kanunu bulunacak demektir. Ahlâk prensibimiz şöyle olsun:

A sítüasyonunda B ile karşılaşıldığı takdirde D, davranışını yapmak doğru, D₂ davranışını yapmak ise yanlış olur.

Bunun karşılığındaki Psikoloji kanunu şöyle olur:

16 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

A sítüasyonunda herbir B için D/in genel bir mutluluğa, D₂'nin ise genel bir sefalete yol açması beklenir.

Toulmin bunları anlattıktan sonra Psikoloji bilgimizin çok eksik olduğunu, bu yüzden Ahlâkın psikolojiden bağımsız olarak gelişmek zorunda bulunduğunu söylemektedir. Ahlâkımızın mükemmelliğini sağlayacak olan kimse psikolog değil moralist (ahlâkçı) olacaktır. Ahlâkçının gayesi Tecrübî Psikologun gayesine göre daha pratiktir."

şimdi tekrar başa dönelim ve Schlink'in sözlerini ele alalım. Schlink Ahlâkın ancak "Bağı kaideleri niçin benimsiyoruz?" sorusuna verilecek cevap bakımından bir ilim konusu olabileceğini ve bu soru ile de Psikolojinin uğraşacağını söylüyordu. Burada dikkati çeken birinci nokta Lojistikçi Pozitivistlerin Ahlâk konusunda Klasik felsefeye tamamen zıt bir tavır takınmış olmalarıdır. Onlar için artık "İyi nedir?" veya "Neyin yapılması daha iyi olur?", "Hangi türlü davranış gereklidir?" gibi soruların bir anlamı kalmamıştır ve bunlar birer sübjektif duygusal ifadeden ibarettir.²

İkinci nokta ise Psikolojiye bugün onun bir ilim olarak pek benimsemeyeceği bir fonksiyon yüklenmiş olmasıdır: Ahlâkın niçin (nasıl değil) öğrenildiğini araştırmak. Buradaki niçin suali, anlaşıldığına göre, ahlâkın sosyal ve psikolojik fonksiyonlarına işaret etmek üzere kullanılmaktadır: Ahlâk kuralları psikolojik ve sosyal bakımdan neye yarar? Modern psikoloji fonksiyonu araştırmaya yönelen niçin sorusu yerine olguyu ortaya çıkarmaya yöne-

² Lojistikçi pozitivistlere göre dilde iki türlü cümle (ifade) vardır. Bunlardan bir kısmı doğruluğu veya yanlışlığı isbat edilebilen olguları (facts) ifade eder. Bir dağın şu kadar metre yükseklikte olduğunu söylediğimiz zaman bunu ölçerek tahkik etme imkânına sahibizdir. Bağı cümleler ise tamamen dile ait kaideleri, dilin yapısını ifade eder: "Fiilsiz cümle olmaz." "İçine daha fazla su alan bir kabın hacmi daha az su alan bir kabın hacminden büyüktür." gibi. Bu son ifadelerde cümle, fiil, hacim gibi kavramların kurala uygun biçimde kullanışları belirtilmektedir.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ /17

len "nasıl" sorusu üzerinde durmaktadır. Böylece Sch-lick'in psikologa yüklediği vazife"~Touimrn'in Moralist (Ahlâkçı) tipine daha uygun düşüyor.

Toulmin'den aldığımız pasajda da ahlâkın bir ilim olmadığı belirtilmektedir. Mamafih günümüzün felsefesinde artık bunun aksine bir iddiaya rastlanmıyor. Bütün mesele ahlâkın problem sahasını tesbit etmek ve bu problemlerin hangi ilimlerin konusuna girebileceğini görmektir. Bu arada bir noktayı da belirtmekte yarar olduğunu sanıyoruz. Toulmin ilmi bir karar vermek için şartlarını istediğimiz gibi tertipleyebileceğimiz tecrübelerle başvurduğumuzu, halbuki ahlâkî bir karar konusunda ilmi tecrübenin vereceği imkânlardan mahrum bulunduğumuzu, söylemektedir. Hakikatte bu kusur sadece ahlâkî hüküm sítüasyonları için değil, bütün insan ilimleri için sözkonusudur. Deđiřkenlerini istediğimiz gibi kullanamadığımız bir sosyoloji ve hatta psikoloji ilim sayılırsa Ahlâkî da pekala ilim sayabiliriz. Fakat bizim kanaatimizce Ahlâkın ilim olmayışının başlıca sebebi onda objektif unsurlara indirgenemeyen bir sübjektif temel

Görüldüğu gibi, ahlâkî hüküm ifade eden cümleler ne olguları ne de dilin kurallarını belirten şeylerdir. Bu yüzden lojistikçi pozitivist için ahlâkî hüküm cümleleri "anlamsız"dır, bize hiçbir şey bildirmezler. Ahlâkî cümleler kıymet ifade eden şeylerdir ki, kıymetler müşahede edilemez, yani isbat konusu değildirler. şu halde "Ahmet kopye çekmekle ahlâksızca bir hareket yaptı." demek "Ahmet kopye çekti." demenin bir başka şeklinde ibarettir. İkinci cümle bir olguya işaret etmekle bize gerekli bilgiyi vermektedir; birinci cümledeki "ahlâksızca bir hareket" ibaresi bu olguya hiçbir şey ilave etmez.

İlk bakışta Lojistikçi Pozitivizmin ahlâkî bir problem saymadığı akla gelebilir. Fakat onlara göre ahlâkî cümlelerin psikolojik ve sosyal fonksiyonları inkâr edilemez; bunlar davranışı düzenleyen emir ve kumandalardan ibarettir. Bir kimse "Yalan söylemek kötüdür." derken aslında "Yalan söylemeyin." demek ister. Bu cümleler onları söyleyen kişilerin duygularını ifade eder ve karşısındaki kişilerde aynı duyguları uyandırmaya yönelmiştir. Bu konuda özellikle bkz: A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic*, 1946; E.W. Hail, *Modern Science and Human Values*, Van Nostrand, 1957. (Hali bu ekolden değildir.).

18/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

(kıymetler) bulunmasıdır. Ahlâk konusunda ilim (psikoloji) ve felsefenin ayrılık noktası da buradadır. Felsefe -özellikle klasik felsefe- "iyi"nin mahiyetini ve iyiliğin neden ibaret olduğunu, ilim ise "iyi"

fikrinin nasıl doğup geliştiğini, insanların hangi hal ve şartlarda neyi "iyi" olarak kabul ettiklerini araştırmaktadır.

Filozofların ahlâkî kıymet konusunda ne düşündüklerini ana hatları ile önümüzdeki bölümde ele alacağız. Burada genellikle ahlâk problemine şimdiye kadar nasıl bakıldığını kısaca özetleyecek olursak filozofların iyi -eski deyimle hayr- veya "doğru"nun mahiyeti hakkında başlıca üç bakış tarzı getirdiklerini görüyoruz. Bunlardan bir kısmına göre bir şeye iyi dediğimiz zaman ona şu veya bu cinsten bir kalite (keyfiyet) atfetmiş oluyoruz. Bir kısmına göre, birşeye iyi diyen kimse kendi duygularını belirtmiş olur. Bir üçüncü grup filozofa göre ise ahlâkî kavramlar başkalarına belli bir şekilde davranmaları için verilmiş birer emir ve kumanda sayılır. Filanca şey iyidir demek o şeyi yapın veya o şeye saygı gösterin demektir. Ahlâk felsefesi yapan çeşitli ekolleri bu üç kategoriden birinde veya öbüründe ele almak mümkündür.

Aslında Felsefenin sahasına neyin girip neyin girmediğini kesinlikle söylemek çok zordur ve ahlâk konusunda da bu böyledir. Genel bir fikir vermek istersek diyebiliriz ki, Ahlâkta ampirik araştırmanın dışında kalan her türlü normatif düşünce ve aynı zamanda ahlâkî düşünce ile ilgili lojik, semantik, epistemolojik problemler felsefenin inceleme konusu olmaktadır. Ampirik ve deskriptiv ahlâk araştırmaları birer ilim (Psikoloji, Sosyoloji gibi) konusudur. Normatif ahlâkla ilgili meseleler ise neyin iyi, neyin haklı olduğu gibi soruları ihtiva eder ki bununla filozoflar uğraşmaktadırlar. Nihayet ahlâk sahasının lojik, epistemolojik ilh. meseleleri ki buna meta-etik diyenler de vardır, yine felsefenin (özellikle modern felsefenin) araştırma konusudur. Bu sonunculara örnek olarak şu iki soruyu gösterebiliriz: Ahlâk dediğimiz zaman neyi anlı-

ya DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 19

yoruz? Ahlâkî hükümlerin doğruluğu nasıl gösterilebilir? Daha kolay anlaşılabilir ifade ile söyleyecek olursak, filozof bir taraftan neyin iyi ve doğru olduğunu bulmaya (normatif etik) çalışıyor, bir taraftan da birşeye iyi veya doğru demekte niçin ve nasıl haklı olduğunu isbat etmek (meta-etik) durumunda bulunuyor.

b. İLİM ve AHLAK

Yukarıda ahlâk konusundaki ampirik, deskriptiv araştırmaların ilim alanına girdiğini söylemiştik. Gerçekten, ahlâkın sosyal olgu oluşu, onu sosyal ilimlerin ve davranış ilimlerinin başlıca konusu haline getirmektedir. Ahlâkî davranış günlük hayatın başlıca meselesidir. İnsanların birbirleriyle olan münasebetleri nasıl olmalıdır? Ne yaparsak iyi davranmış, ne yaparsak kötü davranmış oluruz? İyi denilen davranışları herkeste yerleştirebilmek, özellikle bunları çocuklara öğretebilmek için neler yapabiliriz? Kötü davranışların yerine iyilerini yerleştirebilmek için en uygun yollar nelerdir? Sonra bu pratik sorulara cevap bulabilmek üzere insan tabiatı dediğimiz şeyin gelişmesiyle ilgili başka birtakım bilgilere ihtiyaç doğuyor. Ahlâkı ne zaman, kimlerden ve hangi vasıtalarla öğreniyoruz? Davranış kuralları arasında doğuştan getirilenler olabilir mi? İyi ve kötü kavramlarını nasıl ediniyoruz? Hangi tip otorite ahlâk konusunda daha etkili oluyor? Ahlâkî davranışta duygunun ve bilginin yeri nedir? Vicdan dediğimiz şey nasıl doğuyor ve geliyor? Ahlâkî davranışta iç kontrol ve dış kontrol mekanizmalarından hangileri daha etkilidir? Ahlâkî gelişmenin belli bir sonu var mıdır? Ontojenetik soruların yanısıra filojenetik sorular da zihnimizi meşgul ediyor. Ahlâkî davranışın insanlığın tarihindeki yeri nedir? İnsanlar ahlâkî bir çeşit sosyal mukavele şeklinde mi oluşturmaktadırlar? İyi ve kötü anla-

20 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

yışımızın tarihî ve sosyal kökleri nelerdir? Ahlâk normları ve kıymetleri hangi sosyal durumlarda doğar? Bugünkü ahlâk anlayışımız nasıl bir tarihî gelişme göstermektedir? Toplumlar arasında ahlâk anlayışı ve ahlâkî davranış şekilleri bakımından görülen benzerlikler ve farklılıkların kökleri nelerdir? Üniversal bir ahlâk mümkün müdür? Ahlâkın siyasî, sosyal ve iktisadî değişmelerle münasebeti nedir? Dikkat edilirse, burada hangi ilimlerin ahlâkî konu edindikleri açıkça ortaya çıkıyor. Bu ilimler Etnoloji, Tarih, Sosyal Antropoloji, Sosyoloji ve Psikolojidir. Fakat ahlâkla ilgili konuların ilimler arasında bu şekilde dağılışı yirminci yüzyılda varılan bir anlayışın eseri olmuştur. Bilindiği gibi, eski yazarlar arasında Ahlâkı sırf Felsefenin dışında biraz da sosyolojik ve psikolojik bakımlardan inceleyenler -mesela Locke, Spencer gibi- bu ilimler henüz bağımsız birer disiplin olarak ortaya çıkmadığı için, metod ve kavramları çok defa birbirine karıştırıyorlardı. A. Comte ilk defa Ahlâkın ilimler arasındaki yerini kesin bir şekilde belirtmeye çalıştı. Başlangıçta onun temel ilimler sınıflamasında Ahlâk yoktu. Çünkü o bütün ilimlerde ahlâkî görüyordu. Daha sonra Ahlâkî ilim olma bakımından en mükemmel disiplin saydı ve onu baş tarafa koydu (1852).

Bugün kabul ettiğimiz ilimler sınıflamasının Com-te'unkinden hayli farklı olduğunu hepimiz biliyoruz, fakat özellikle ahlâkın ilmî araştırma konusu yapılması hususunda onun yazdıklarının büyük etkisinin olduğunu unutmamalıyız. Comte'un başlıca problemi, en yüksek hedefi ve en büyük otoritesi insanlık olan bir ahlâk için esaslar bulmak ve bu ahlâkı bir çeşit din halinde insanlığa mal etmektir. Bu konuda ilmî ve felsefî çalışmalar yapan büyük zihinlerin hemen hepsi de yine aynı şekilde pratik bir motive'le hareket etmişler, hepsi de -özellikle Mili, Morley, Durkheim, Spencer, Hobehouse- Com-te'dan geniş ölçüde etkilenmişlerdir.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 21

Ahlâkla ilgili fikirlerimizin oluşmasında en çok yeri olan ilmî araştırmalar geçen yüzyılın sonlarında ve yüzyılımızın başlarında Etnologlar ve Sosyal Antropologlar tarafından yapılan saha çalışmalarıdır. Bu çalışmalar ilk safhada ahlâk davranışlarının çeşitli kültürlerde bir tür envanter haline getirilmesi şeklinde olmuş ve kültür-ler-arası farklar bunlar arasındaki benzerlikten daha çok dikkati çekmiştir. Bu durum bir taraftan mutlak sayılan ahlâk değerlerini ve davranış tarzlarını alabildiğine röla-tivizme iterken, bir yandan da medenî diye bildiğimiz ülkelerdeki ahlâk sisteminin ilkel toplumlardan başlamak üzere uzun ve tek çizgili bir gelişme sonunda ortaya çıktığı fikrini yerleştiriyordu. Fakat üniversal bir ahlâk sisteminin bulunması için çalışan bazı filozoflar kültür farklılaşmalarının yanlış anlaşılması gerektiğini özellikle belirtmeye çalışmışlardır. Mesela ahlâk sistemlerinin ne kadar farklı olduğunu göstermek için ilk defa antropolojik malumattan faydalanan Locke (1690) yine de ahlâk ilminin kurulabileceğine inanıyordu. Çünkü kültürlerin "çeşitlilik" veya "farklılık"larıyla kültür değerlerinin "röla-tivizm"i ayrı şeylerdi. Locke ahlâk sistemleri ne kadar farklı olsa da ahlâkın rölativ olmadığını, her kültürde müşterek üniversal değerlerin bulunabileceğini söyledi. Yine farklılık üzerinde çok durduğu halde bir ahlâk ilminin kurulabileceğine inanan filozoflardan biri de H. Spencer (1892)'dir.

Bugün Etnoloji, Sosyoloji ve Sosyal Antropoloji, birbirlerine çok yakın bir şekilde, toplumların ahlâk sistemleri (code)'nin gelişmesi ve değişmesi veya bu sistemlerin tasviri hakkında bize bilgi vermektedirler. Psikoloji ise daha ziyade ahlâkın insan ferdinde geçirdiği macerayı -ahlâk normlarının teşekkülü ve benimsenmesi, ahlâkın öbür temel davranış değişkenleriyle -yaş ve cinsiyet, zekâ vs.- olan ilişkileri, iç kontrol mekanizmalarının mahiyeti ilh.- inceliyor.

22/ DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Özetleyecek olursak, ahlâk bugün bir ilim değil, fakat yukarıda adlarını sayageldiğimiz çeşitli ilimlerin inceleme konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Şimdi bu ilimlerden bizi asıl ilgilendiren Psikolojinin ahlâkı nasıl aldığını ve ne gibi bilgilere ulaştığını gözden geçirelim.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 23

II Psikoloji ve Ahlâk

Psikoloji "insan davranışlarının ilmi" diye tarif edilince ahlâk onun araştırma sahalarından biri oluyor. Ahlâk, Sosyal Psikolojinin temel konularından biridir. Sosyal Psikoloji iki bakımdan incelenir: Birincisi bizzat sosyal davranış olarak, ikincisi ise bir sosyal öğrenme konusu olarak. Bu ikinci problem o derece psikolojik bir mahiyettedir ki, birçok filozoflar ahlâkı sadece psikolojinin konusu saymışlardır. Ahlâkî davranış bir normatif olduğuna göre insan bu normları nasıl öğrenmekte ve benimsemektedir? Cemiyetin malı olan ahlâk normları yine insanların -sosyal münasebetlerin- eseri olarak nasıl doğmakta ve gelişmektedir? Ahlâk normlarının ve ahlâkî davranışların değişmesi hangi temel faktörler çerçevesinde izah edilebilir?

Ahlâk normları sosyal normların bir çeşidini teşkil eder. Bunlar sosyal normların psikolojisi bahsinde genel bir çerçeve içinde ele alınır. Normların öğrenilmesi ve benimsenmesi ise sosyalleşme dediğimiz prosesin büyük bir parçasıdır. Sosyalleşme denildiği zaman insanın biyolojik bir varlık iken aynı zamanda sosyal bir varlık olması, insan toplumunun bir üyesi haline gelmesi anlaşılmalıdır. İnsanın sosyal bir varlık olması ise sadece bir öğrenme olayından ibaret değildir; bu öğrenme esas itibarıyla hayatımızın başlangıç yıllarını kaplar ve uzun bir zaman

24 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

alır. İşte bu yüzden ki Psikolojide ahlâk problemi büyük ölçüde bir gelişme problemidir. İnsan ferdinin bebeklikten yetişkinliğe kadar geçirdiği değişmeler bir taraftan da psikolojik ve sosyal anlamda gelişmeyi sağlar. Biz bu progresif değişmelerden bir bölümüne olgunlaşma, bir bölümüne ise gelişme adını veriyoruz. Olgunlaşma terimi öğrenmeye bağlı bulunmayan, insandaki biyolojik potansiyelin sadece zaman içinde gerçekleşmesiyle ortaya çıkan değişmeleri gösterir ki bunlara en iyi

örnek yürümedir. Bizi asıl ilgilendiren gelişme terimi, çevre faktörleriyle ilgili hayat tecrübesinin meydana getirdiği değişme ve ilerlemeyi belirtiyor. Bu ikinci tip değişmelerin oluş mekanizmasına genellikle "öğrenme" adını veriyoruz.

Ahlâkî düşünce ve davranış daha çok öğrenme ile, yani gelişme ile ilgili olmakla beraber burada olgunlaşma faktörlerini büsbütün dışarıda bırakmak doğru değildir. Hakikatte olgunlaşma ile gelişme birbirinden ayrı düşünülemez, çünkü psikolojik faaliyetler bunlara imkân verecek bir olgunlaşma seviyesi olmaksızın meydana gelemez.

Gelişme ile olgunlaşma arasında yakın bir ilişki olduğu gibi, gelişmenin çeşitli sahaları da birbiriyle çok yakın ilişki halindedir. Hakikatte gelişme olayı bir bütün olmakla beraber biz onun içinde sosyal gelişme, duygusal gelişme, zihnî gelişme vs. gibi sahalar ayırıyoruz. Bu ayırım sadece inceleme kolaylığı vermekle kalmıyor, aynı zamanda bu sahalardaki gelişmelerin aynı hızla olmayışı bizim yaptığımız ayırımı başka bir meşruluk kazandırıyor. Bununla beraber bir sahadaki gelişmenin öbür sahalardaki değişmelerle yakından ilgili olduğunu gözden uzak tutmamız gerekiyor. Mesela ahlâkî gelişme zekâ gelişmesinden ve duygusal gelişmeden ayrı düşünülemez. Ahlâkî hayatımız hem duygu, hem bilgi, hem de davranış olaylarının bir terkibi halindedir.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 25

Şu halde ahlâk psikolojisi gelişme olayına büyük yer vermek zorundadır ve nitekim ahlâk problemiyle en çok uğraşanlar gelişmeci psikologlar olmuştur. Fakat gelişmeci psikologların gelişme ve çevre terimlerinden ne anladıklarını burada özellikle belirtmeliyiz; bunu yapmazsak özellikle ahlâk psikolojisi bakımından geçmiş yaşantının önemi ile ilgili görüşleri birbirine karıştırabiliriz. Biraz önce gelişmeyi tarif ederken çevre faktörleriyle ilgili hayat tecrübesinin (geçmiş yaşantı) meydana getirdiği progresif değişmelerden söz etmiştik. Gelişmeci psikologlar çevre ile olan münasebetler sonunda elde edilen tecrübenin edinilmesinde ve şekillenmesinde olgunlaşmaya büyük yer vermektedirler. Onlara göre önemli olan, insanın çevreden aldığı izlenimleri belli bir şekilde organize etme kabiliyetidir; insan sadece çevreyi kendi zihin ve davranış şemasına sokmakla kalmaz, fakat aynı zamanda kendi zihnini çevreye aksettirir ve çevreye bir anlam verir. Gelişme dediğimiz olay çevreden alınanların basit bir birikiminden ibaret değildir, öyle olsaydı kesiksiz bir şekilde devam edip giderdi. Halbuki insanın gelişmesi her biri daha öncekileri de temsil etmekle birlikte onlardan kalite olarak ayrılan merhaleler halinde olmaktadır.

Gelişme teriminden anlaşılan ikinci bir mana ise çevre ile olan tecrübelerin ferdin yaşantısında devamlı bir birikim meydana getirdiğidir. Gelişmecilerin aksine, bu ikincilere öğrenmeci psikologlar adını verebiliriz. Bunlar bizim geçmiş yaşantımızın birbirinden kalite itibarıyla farklı merhalelerden değil de, her biri daha öncekini pekiştiren veya tashih eden öğrenme olaylarından ibaret bulunduğunu söylemektedirler.

Psikologları uğraştıran önemli bir başka mesele de ahlâkın bir davranış repertuarı olarak mahiyetidir. Çevre ile olan tecrübelerimiz -gerek pasif, gerek aktif- bizde birtakım davranış formlarının oluşmasına yol açıyor. Fakat bu davranış formlarının ferdin duygu ve düşüncesine

26 / DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

akseden tarafı neden ibarettir? Biz ahlâkî davranışın gereğine niçin inanıyoruz ve ahlâkî durumlar karşısında ne gibi duygulara kapılıyoruz? Başka bir ifade ile, başkaları öyle istediği için mi yoksa biz öyle inandığımız için mi ahlâkî davranıyoruz? Bu meselenin sadece pratik önemi bulunduğu açıkça görülecektir. Sadece ahlâkî hareketlerin yanında bilgilerin verilmesi ise -bu bilgi duygularla tamamlanmadıkça- ahlâkî davranışı sadece bir hesap meselesi haline getiriyor. Fakat ahlâklı davranışın bu üç boyutu -bilgi, duygu, hareket- arasındaki ilişkiler tartışma konusu olmaktan hâlâ çıkmış değildir. Psikolojik ahlâk teorilerinin herbiri, öbürlerini tamamen inkâr etmemekle beraber, bu boyutlardan birini ahlâkî davranışın temeli sayar. Kolayca akla geleceği gibi, Freud duygu unsuruna çok büyük önem veren bir teori kurmuştur. Öğrenmeci ahlâk teorileri davranışın hareket kısmına çok önem verir, Piaget ve onu takip edenler ise ahlâkî davranışın kog-nitiv (zihnî) yapısındaki gelişmeler üzerinde çok dururlar. Biz yeri geldiği zaman bu meseleleri daha etraflı bir şekilde ele alacağız.

Psikologlar ahlâk konusundaki asıl araştırmalarını temel psikolojik proseslerin -ahlâkın öğrenilmesi, ahlâkî bilgi ve duygu bakımından meydana gelen değişimleri, ahlâkî davranışın öbür psikolojik değişkenlerle ilişkisi vs.- ortaya çıkarılmasına ayırmakla beraber, büyük ölçüde ferdi mahiyette olan bu değişkenlerin yanısıra sosyal değişkenlerin rolünü de ihmal etmiş değillerdir. İnsan davranışı boşlukta meydana gelmediğine göre, bu davranışların çevre faktörleriyle çok sıkı bir ilişkisi bulunduğu muhakkaktır. Özellikle mukayeseli çevre araştırmaları bize sadece uygulama için rehber

olmakla kalmaz, aynı zamanda temel psikolojik proseslerin çevreye bağlı değişkenlerden arıtılarak daha iyi teşhis edilmelerine imkân verir. Bu yüzden özellikle gelişme teoriticileri kendi hipotezlerini değişik kültür çevrelerinde araştırarak bunların genelliğini isbat etmeye çalışmaktadırlar.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 27

a. BİR "DEĞER PROBLEMİ" OLARAK AHLÂK

Ahlâkî davranışın en ayırdedici özelliği birtakım insanların ve düşüncelerin iyi ve kötü hükümleri çerçevesinde ele alınmasıdır. Biz bu türlü hükümlere değer hükümleri diyoruz. Değer hükümleri birşeyin arzu edilebilir -iyi- veya edilemez -kötü- olduğunu belirten ifadelerdir. İnsanlar, şeyler, insanların davranış ve niyetleri hakkında değer hükümleri veririz: Çalışkanlık iyi bir vasıftır, Demokrasi iyi bir rejimdir, filan marka arabalar çok güzeldir, gibi. Dikkat edilirse ahlâkî hükümler böyle birer değer hükmüdür, ama değer hükümlerinin hepsi ahlâkla ilgili şeyler değildir. Şu halde ahlâkî hüküm denince, ahlâkla ilgili değer hükümleri kastedilmektedir.

Ahlâkî hükümler başlıca iki tipe ayrılabilir. Bunlardan birincisi ahlâkî mecburiyet veya mükellefiyet (yükümlülük) hükümleridir. Şu hareket veya şu cins hareket ahlâkî bakımdan doğru, yanlış, yapılması gerekir veya yapılmaması gerekir, şeklinde verilen hükümler böyledir. Burada bir eylemin ahlâkî niteliği söz konusudur: Ailenize yardım etmelisiniz, gibi. İkinci tipte ahlâkî değer hükümleri vardır ki burada şahısların, şahsiyet vasıflarının, niyet ve isteklerin ahlâkî niteliği sözkonusudur: Ahmet iyi çocuktur, dedikoduculuk çirkin şeydir, gibi.

Değer nedir? Değer hükmü birşeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğunu belirten ifade ise, o halde değer de birşeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inançtır. Fakat değer acaba sadece bir inançtan, yani sübjektif bir yakıştırmadan mı ibarettir? Bizim inancımız dışında objektif bir gerçeği temsil etmez mi? İşte ahlâk felsefesinin en eski, en çözülmez görünen problemi budur. Bu soruya bir cevap bulabildiğimiz takdirde ahlâkî davranış ve düşünce konusundaki şüphelerimiz hemen tamamen ortadan kalkabilirdi. Eğer ahlâkî değerlerin objektif bir temelini bulabilseydik anlaşmazlıklarımızdan kurtulur, kendimize şaşmaz bir rehber bulmuş olurduk.

28 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Çünkü bu temeli bulmak, iyi ve kötü konusunda herkesin kabul edebileceği esaslar bulmak demektir. Çeşitli felsefî ekoller ahlâkın dayandırılması gereken temel kıymet konusunda değişik görüşler getirmişlerdir. Biz biraz sonra bunların belli-başlıklarını gözden geçireceğiz.

Psikoloji değer problemini felsefeden daha farklı bir şekilde ele alır. Psikolojide değerın önemi onun objektif bir esasa dayanıp dayanmamasında değil, fakat insan davranışlarının yol göstericisi olarak oynadığı roledir. Bu bakımdan psikolog değeri sadece bir inanç olarak alır ve bu ona yeter.³ Özellikle ahlâkî davranış konusunda değer, bir kimsenin çeşitli insanları, insanlara ait nitelikleri, istek ve niyetleri, davranışları değerlendirirken başvurduğu bir kriter demektir. Bir örnek verelim: Ahmet iyi insandır. Niçin? İnsanlara elinden geldiğince yardım etmektedir. Çünkü insanlara yardım etmek iyidir. Değer bir inanç olmak bakımından, dünyamızın belli bir kısmıyla ilgili idrak, duygu ve bilgilerimizin bir terkibi demektir. Fakat değer, inancın spesifik bir şekli olmak itibarıyla ondan daha yukarıda bir zihin organizasyonudur. Şöyle ki bir değer bir tek inanca değil, bir arada organize olmuş bir grup inanca tekabül eder. Yukarıda örnek verdiğimiz değeri misal alırsak, insanlara yardımcı olmanın iyiliği hakkındaki inancımız bizim insan ilişkileriyle ilgili çeşitli hayat tecrübelerimizden doğmuştur ve bunun içinde birden fazla inancın -insanın kıymetine olan inanç, iyilik yapmanın vicdan huzuru vereceğine olan inanç, yardımseverliğin barışa yol açacağına olan inanç, Tanrının yardım edicileri sevdiğine olan inanç vs.-katkısı vardır.

Bu açıklama bizim tutum (attitude) hakkındaki tarifimize çok uymaktadır. Gerçekten tutum da insanın dün-

³ Şahısların değerleri yerine objelerin değerlerinden bahseden, yani bütün objelerin birer değeri olduğunu söyleyen psikologlar da yok değildir. Bunlar arasında Katz (1959) ve Campbell (1963)'i sayabiliriz.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 29

yasının belli bir kısmına ait idrak, duygu ve bilgilerimizin bir terkibi demektir. Tutumun da değer gibi başlıca üç yapıcı unsuru vardır: Bilgi, duygu, hareket. Nitekim biz bir değere sahip olduğumuz zaman onun hem tutulacak en doğru yol olduğunu düşünüyoruz, hem o konuda duygusal davranıyoruz - değere karşı pozitif tavır takınıyoruz, aksi durumların aleyhinde bulunuyoruz-, hem de o değer bizi belli bir istikamette hareket etmeye itiyor. Bütün bu ortak özelliklere bakarak değerle tutumu, yahut bir ahlâkî değerle bir ahlâkî tutumu aynı sayabilir miyiz?

Tutum ve değer terimleri bazı psikologlar tarafından eş anlamda kullanılmaktadır, bunlar (Nevvcomb, 1965; Campbell, 1963 gibi) değerlerin tutumlara ait bazı özel durumları belirtmek üzere kullanıldığını söylemektedirler. Değerler üzerinde sistemli çalışmalar yapan Rokeach (1968 a, 1968 b, 1973) ise tutum ve değeri ısrarla birbirinden ayrı kavramlar halinde tarif eder. Rokeach bir tutumun bir inançlar organizasyonu olduğunu, değerın ise tek bir inanca işaret ettiğini iddia etmektedir. Rokeach tutumla değeri ayırdetmek üzere bunlar arasında yedi fark sayıyor (1973). Bu farklardan en önemli görüneni, yukarıda belirtildiği gibi, değerın tek bir inanca işaret etmesine karşılık tutumun birçok inançlardan teşekkül ettiği iddiasıdır. Gerçekten, tutumun bir inançlar organizasyonu olduğu herkesçe kabul edilir, fakat değerın çok özel biçimde tek bir inanca tekabül ettiği iddiası, bizim kanaatimizce, hatalı bir görüştür. Rokeach bu görüşüne delil olmak üzere tutum ve değerlerin ifade ediliş şekillerindeki farkı gösteriyor: Mesela bir tutum ölçeğinde mevcut bulunan pekçok itemin hepsi de şahsın bir konudaki tutumunun tek bir indeksini verir; yani bir tutum içinde pekçok inanç (item) bulunduğu açıkça görülebilir. Fakat değerın tek bir inanç ifadesi halinde belirtilmiş olması, Rokeach'in dediğinin aksine, onun tek bir inançtan ibaret olduğunu göstermez. Bunun en sağlam isbatı, değerlerin tutumlar için de bir rehber rolü oynamasıdır. Şa-

30/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

his öyle bir zihin organizasyonuna sahip olacaktır ki, daha sonra insanlar, objeler ve davranışlar hakkındaki görüşleri bu temel atıf noktasına (frame of reference) göre şekil alsın. Böyle bir atıf noktası veya çerçevesi ancak pekçok inancın tek bir esas teşkil edecek şekilde billurlaşmasıyla meydana gelebilir. Nitekim Rokeach'in iki kavram arasındaki ikinci fark diye gösterdiği nokta da buna işaret etmektedir: "Bir tutum belirli bir obje veya si-tüasyon üzerinde odaklandığı halde değer objeleri ve si-tüasyonları aşar". Şu halde tutumlara nisbetle değerlerin durumu, özel hallere nisbetle genel prensiplerin durumuna kıyaslanabilir.

Değerlerle başka bazı kavramlar arasındaki ilişkiler bütün değer teorilerinin ana konularından biri olmuştur. Bu konu, bir bakıma değerın neden ibaret olduğu hakkındaki tartışmaları ihtiva eder: Değer ilgi midir, menfaat midir, motivasyonel bir durum mudur, bir heyecan halinin ifadesi midir, ilh. Bu ve buna benzer daha pekçok sorulara verilmeye çalışılan cevapları görmek üzere, önce değerın felsefedeki yerini kısaca özetliyelim. Bu arada şunu da özellikle belirtelim ki, bizim kendimizi asıl teksif ettiğimiz nokta ahlâkî değerler olacaktır.

b. FELSEFÎ AHLÂK TEORİLERİ ve AHLÂKÎ DEĞER PROBLEMİ

Filozofların ahlâk teorileri özellikle tecrübî çalışma geleneği içinde yetişmiş bir psikologa ilk bakışta yabancı gelebilir. Fakat unutmamak gerekir ki bugün, psikolojide ahlâkî hüküm ve ahlâkî davranış üzerinde herkesi etkileyici görüşler ortaya atanlar hep felsefe sahasında geliştirilen fikirlerden faydalanmışlar, bu fikirleri bazan hipotez, bazan açıklayıcı prensip olarak kullanagelmışlerdir. Günümüz psikolojisinde ahlâkî hüküm ve gelişme ile ilgili en etkili iki psikologdan Piaget'in Kant'dan, Kohl-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 31

berg'in Kant ve Devvey'den ne kadar faydalandığını burada ayrıca anlatmaya gerek görmüyoruz.

Ahlâk felsefesi ile ahlâk psikolojisi arasındaki bu alışverişi pek tabii karşılamalıyız. Herşeyden önce, aynı konuları işliyor ve çok defa aynı sorulara cevap bulmaya çalışıyoruz. Özellikle normatif ahlâk meseleleriyle uğraşan bir filozofun bir ahlâk psikologundan tek farkı, fikirlerinin doğruluğunu ilmî araştırma yoluyla tahkik etmemiş olmasıdır. Fakat felsefenin her zaman normatif ahlâk meseleleriyle uğraştığını söyleyemeyiz. İyi ve kötü hükümlerinin nasıl ve nereden doğduğunu araştıran filozof bize çok yakındır, ama bu türlü değer hükümlerinin lengüistik tahlilini yaparak onların mana ve mahiyetini araştıran filozof bir psikologa aynı derecede yakın sayılmaz. Son yirmi-otuz yılın felsefesi daha çok bu ikinci yönde gelişmiş bulunuyor. Mamafih, lengüistik tahlile fazla önem verilmesi ahlâk problemi hakkındaki görüşlerin değişmesinden daha çok felsefe hakkındaki görüşün değişmesinden ileri gelmektedir.

Bütün ahlâkî hükümler birer değer hükmüdür. Değer hükümlerinin mekanizmasını açıklayacak bir görüş ise sadece ahlâk konusunda değil, bütün insan ilimlerinde bize ışık tutabilir. Zaten klasik felsefenin bilgi ve ontolojiden sonra geri kalan iki konusu ahlâk ve estetikdir, yani değer hükümleridir. Bu yüzden filozofların bu konuya getirdiklerini kısaca görmekte fayda vardır. Eğer insan davranışlarının gerisinde değer dediğimiz birtakım zihni yapılar bulunuyorsa -ki öyledir- bu yapıları açıklamak psikologun birinci derecede vazifelerinden biri olmalıdır. İşte bu noktada çağdaş felsefenin belli-başlı birkaç değer teorisini özetleyebiliriz.

İkji, İhiiyAÇ VE DEĞERLER

Sezgici (intuitionist) ahlâk teorisyenlerinin temel ahlâkî kavramları -ve değerleri- tarif edemeyeceğimizi söy-

32 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

lemelerine karşılık natüralistler değerlerin ampirik bir muhtevası bulunduğunu ve dolayısıyla pekala inceleme konusu olabileceğini iddia etmişlerdir. Bunlar arasında bizi en çok ilgilendirenlerden biri R. B. Perry'dir. Perry *General Theory of Value* (1926) ve *Realms of Value* (1954) adlı eserlerinde değerleri insanın ilgileri, ilgi objeleri, ilgilerin cinsi, miktarı, yoğunluğu çerçevesinde izah edebileceğimizi söylemektedir. Burada ilgi denince hoşlanma hoşlanmama, ihtiyaç, tercih gibi eğilimler kastedilmektedir. Bu manada ilgi kısaca "Vereceği sonuç hakkındaki tahminlere göre belirlenen bir olaylar dizisi" diye tarif edilmektedir. Şu halde "Birşey bir ilgi konusu olduğu takdirde o bir değer taşır veya ona değer verilir. Fakat birşey sadece pozitif ilgi konusu olmaz, negatif ilgi de sözkonusu olabilir. Şu lehte ve aleyhte olmak üzere iki türlü ilgiden bahsedilebilir. Negatif ilgi "kötü" sıfatının sebebidir, pozitif ilgi "iyi" sıfatını doğurur. Birşey aynı zamanda hem pozitif hem negatif ilgilere konu olabilir, o zaman hangi tür ilgi ağır basarsa o şeyin kıymeti de ona göre belirlenir. Perry işte bu mantığa dayanarak çeşitli değerlerin tariflerini yapmaya çalışmıştır. Mesela "güzel" demek, estetik ilgi konusu olan şeylerin özelliğine sahip olmak demektir. Ahlâkî bakımdan iyi olan şey herkes için ahenkli bir mutluluğa yol açan şey demektir. Fakat bu noktada Perry en şiddetli ve haklı itirazlarla karşılaşmıştır. Diğer noktalar bir tarafa, Perry'nin değerleri tarif ederken değer hükmünden sıyrılmadığı görülmektedir. Ahlâkın ölçüsü ahenkli bir mutluluk ise, bu daha çok yazarın kendi düşüncesini aksettiren bir kıymet hükmü değil midir? Perry ayrıca "Ahlâk bakımından iyi (ahlâkî standart) herkesin ahenkli mutluluğudur." derken "iyi"yi bir "ilgi objesi" olmaktan çıkarıp bir ilgi tatmini meselesi haline getirmektedir. Nitekim Perry gibi bazı natüralistler, özellikle D.H. Parker, bu sonuncu nokta üzerinde daha çok durmuşlar ve değeri bir istek objesi değil de bir isteğin tatmini olarak tarif etmişlerdir. İstenen birşey el-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 33

de edildiği zaman kötü çıkabilir, ama bir isteğin tatmininin ancak daha temelli ve geniş başka isteklerin tatminini engellediği takdirde kötü sayılabilir.

İlgi teorisi pratik ahlâk bakımından önemli bir eksiklik taşımaktadır. Bizim menfaatlerimiz başkalarınınkiyle çatıştığı zaman ne yapacağız? Eğer ahlâkın standardı "Herkesin ahenkli mutluluğu" ise, çatışma halinde bu nasıl sağlanacaktır? Bu soruya başka bazı natüralistler cevap bulmaya çalışmışlardır ki bunların en önemlisi S. C. Pepper'dir.

Pepper (1958) gerek psikolojide, gerek sosyolojide en etkili teorilerden faydalanarak Perry'nin değer teorisi üzerinde orijinal tadiller yaptı. Onun düşüncesini bir taraftan Tolman ve Lewin'e, bir taraftan Freud'a, hatta Darwin'e götürmek mümkündür. Pepper gerek insanda, gerek tabiatta birçok "seçici (selective) sistemlerin bulunduğunu, bunların herbirinin birtakım davranışları ve davranış sistemlerini (müesseseler vs.) idare ettiğini, bunlar arasında seçmeler yaptığını, normatif düzenlemeler getirdiğini" söylüyor. Bu seçici sistemler normatif karakterde olmakla beraber yine de tabii birer olgu sayılırlar, bu yüzden onlara tabii normlar demek doğru olur. İşte bizim ilgilerimiz birer seçici sistem olarak rol oynarlar. Bir kimsenin şahsiyet yapısı yine bir seçici sistem teşkil eder. Bazı seçici sistemler ise sosyal ve kültürel yapıya ait normlardır. Nihayet Darwin'in "Tabii Eleme" (Natural Selection) dediği olgu bir seçici sistem olarak rol oynar. Seçici sistemler birbirleriyle münasebet halindedir ve bazıları öbürlerine hakim durumdadırlar; mesela sosyal normlar ferdî ilgilerden üstündür.

Şu halde iyi, güzel, doğru dediğimiz şeyler bir seçici sistemin kabul ettiği, kötü ve çirkin şeyler ise reddettiği şeylerdir. İnsan davranışlarını düzenleyen "Tabii Normlar" farklı cins ve seviyelerde reddedilebilir, yani değerler arasında da bir üstünlük ve öncelik münasebeti vardır.

34 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

En hakim durumda olanlar ferdî aşan değerlerdir, bizim üzerimizde en çok etkisi olanlar bunlardır. Görülüyor ki, Pepper'e göre ahlâkî değerler ferdî üstünde, ferdî menfaati aşan değerlerdir. Ferdî aşan en yüksek tabii norm, tekâmülden gelen "tabii eleme" normudur; hayatın devamı ve ilerlemesi ilkesini en yüksek ahlâkî değer haline getireceğiz.

Pepper'in değer teorisi diğerleri arasında en ampirik olanıdır. İhtiva ettiği olgular ve bunlara ait tarifler psikologlar için birer çalışma hipotezi olabilecek mahiyettedir.⁴ Ancak burada bütün teorinin temel postülalarından biri önemli güçlükler çıkarmaktadır. Pepper tabii normların (seçici sistemler) hem tabii hem de normatif olduğunu söylüyor; yani ahlâkî normlar aynı zamanda tabii düzenin de birer gereği olarak ortaya çıkmaktadır. Biz gerçi normatif olanla tabii olanın aynı noktada birleştiği hallere rastlıyoruz, ama çoğu zaman durum böyle değildir. Ayrıca, Pepper'in tekâmülü en son ve en yüksek

hakem sayması ferdin ahlâkî muhtariyeti fikri ile bağdaştırılmaz. Toplumdan gelen fert-üstü değerler bize hakim olmakla beraber bunlarda yine bizim fert olarak rolümüz bulunduğu söylenebilir. Ama "tabii eleme" hadisesi bizim irade hürriyetimizin tamamen dışındadır ve ahlâkî muhtariyetin sıfır olduğu bir hali temsil eder.

TASVİP VE AHLÂK

Natüralist ahlâk filozoflarının bazıları ahlâkî kavramları bir "ideal gözlemci" açısından ele alırlar ve bu gözlemcinin ahlâkî davranışlarımıza karşı takındığı tavır veya verdiği hüküm bakımından değerlendirme yaparlar. Şu halde onlara göre "ideal gözlemci"nin tasvip ettiği davranışlar ahlâka uygundur, etmedikleri ise uygun de-

Maslov'un motivler hiyerarşisi teorisi ile Pepper'in selektif sistemleri arasındaki benzerlikler bu bakımdan dikkat çekicidir. Bkz: Maslow (1954).

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 35

ğildir. Fakat böyle bir gözlemci kavramına neden ihtiyaç duyulmaktadır?

Tasvip kavramı ile ideal gözlemci kavramlarının farklı şeyler olduğunu söyleyenler bulunmakla beraber her iki kavramın da aynı şeye işaret ettiği muhakkaktır. Tasvipçi Ahlâk Teoricileri başlığı altında topladığımız filozofların (F. C. Sharp, R. Firth, R. B. Brandt) hepsi de ahlâkî hükümlerin sırf birer heyecan veya tutum ifadesi olmayıp, heyecan ve tutumlarla ilgili olarak ortaya atılmış görüş ve iddialar (assertions) olduğunu kabul etmektedirler. Objeler ve davranışlar bizatihi ahlâkî özellikler taşımazlar; bu özellikler insanın kendi tavrına veya başkalarının tavrına göre ortaya çıkar. İşte burada ele aldığımız filozoflar ahlâkî hükümlerin hipotetik gözlemcilerin tavrına bağlı olduğunu (Bu olayı birisi görünce ne der? şeklinde) ileri sürmektedirler. F. C. Sharp (1928) ahlâkî hükümlerin birşeyin doğru veya yanlış olduğu hakkındaki iddialardan ibaret bulunduğunu söylüyor. Doğru olan şey, mevcut şartlarda herkes için mümkün olan en fazla iyiyi elde etmeye yönelmektir. Fakat insan her zaman bunu düşünemez; ancak karşısındaki duruma "tarafsız" bir gözle bakar, onu objektif bir şekilde ele alır ve düşünürse doğruyu bulur. Biz böyle tarafsız, objektif düşündüğümüz zaman herkesin iyiliğini isteyeceğimize göre, evrensel olarak geçerli olan ahlâk standardı şudur: Genel mutluluk. Fakat Sharp bir kimsenin doğru bulduğu hareketi başkalarının da mutlaka doğru bulması gerekmediğini söylüyor. O takdirde herkesin aynı şekilde düşünebileceğini nasıl farzederiz? Ahlâkî hükümleri sübjektif olmaktan nasıl kurtarırız? İşte "İdeal Gözlemci" kavramı bu noktada bir cevap diye ileri sürülmektedir. R. Firth'e göre "A" doğrudur demek "Eğer herşeyi gören ve bilen, tarafsız, istikrarlı, menfaat gözetmeyen bir gözleyici olsaydı o da bu hareketleri tasvip ederdi." demektir. Burada tekrar Sharp'ın açıklamasına dönmüş bulunuyoruz: Böyle bir gözlemci gerçekte bulunmadığına göre, biz onun sa-

36 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

hip olduğu ideal şartlara -tam tarafsızlık, objektiflik vs.-yaklaştığımız ölçüde ideal gözleyicinin vereceği hükme yaklaşmış oluruz.

PRAGMATİK AHLÂK TEORİLERİ

Pragmatizm denince akla ilk gelen şahıs meşhur Amerikan filozofu Dewey'dir. Dewey özellikle bizim memleketimizde sadece ismiyle tanındığı ve hakikatta bugünkü ahlâk psikolojisi üzerinde çok etkili olduğu için üzerinde durulmaya değer bir şahsiyettir.

Dewey kendi düşüncesine esas olarak, bütün ahlâkî hükümlerin ve değer hükümlerinin ilmî bir temele oturtulması, hatta tecrübî bir temele oturtulması görüşünü alıyordu. Fakat tabii olgulardan normatif sonuçlar nasıl çıkarılacaktı? Başka bir ifade ile, ilmi gerçekler nasıl olur da ahlâkî emperatifler ihtiva ederdi?

Dewey kitaplarında ve makalelerinde (özellikle 1939, 1945, 1960) ilmî önermelerle ahlâkî olanlar arasında esaslı bir fark bulunduğunu, yani ahlâkî önermelerin ilmî olanların aksine normatif ve pratik bir tarafı bulunduğunu kabul ediyor. Fakat onun asıl söylemek istediği şey ilmi olanla ahlâkî olan arasında bir ayniyetin bulunduğu değil, böyle bir ayniyetin bulunması gerektiğidir. Kısacası, Dewey ahlâkî ilme dayandırmamız gerektiğini söylüyor. Bu nasıl olur? Ahlâkî hüküm vereceğimiz bir durumla karşılaştığımız zaman karşımızdaki sitüasyonu ilmî bir şekilde değerlendirir ve şöyle bir yol takip edersem şu neticelerle karşılaşırım şeklinde prediksyon yaparız; hareketimizi bu türlü prediksyonlara göre ayarlayacağımız için, başlangıçta tamamen prediktif kıymet taşıyan ilmî bir ifade, şimdi normatif kıymet taşıyan bir ahlâkî ifade haline gelmiş olur. Fakat burada son derece önemli bir soru yatmaktadır: Hangi hareket tarzının daha iyi olduğuna nasıl karar vereceğiz? Bu hareket neye göre iyidir? Bizim istek ve ihtiyaçlarımıza mı, genel mut-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 37

luluğa mı, neye göre? İşte buradaki değerlendirme meselesi hiçbir zaman çözülemeyecek gibi görünmektedir. İlim belki bize iyinin nasıl bulunabileceğini gösterir, ama kimin iyiliği? İkinci bir problem ise bu iyiliğin neden ibaret olduğudur. Farzedelim ki hizmet edeceğimiz prensip kendi iyiliğimizdir. Fakat hangi davranışlar bizim iyiliğimize hizmet eder?

Dewey bu iki soruya çok açık-seçik cevap vermemekle beraber, yazılarından anlaşıldığına göre "kimin iyiliği" sorusu karşısında "genel iyilik" demektedir: Bütün insanların mutluluğu, refahı. İkinci soru birincisinden daha çetin görünüyor: Niçin genel iyilik? Bütün ahlâkî davranış ve değerlendirmelerimizi bu prensibe bakarak ayarlayacağımıza göre, bizzat bu prensibin sağlam bir dayananını bulmak zorunda değil miyiz? Eğer "genel iyilik" için çalışmak bir değer hükmü ise bu sadece ona inananları bağlar, başkaları için hiçbir şey ifade etmez.

Bu noktada Dewey -ve bütün pragmatistler- tekrar ilmin fonksiyonuna dönerek bir cevap bulmaya çalışmaktadırlar. İlim ahlâk konusunda bize iki bakımdan hizmet eder: Birincisi, değerleri tıpkı diğer olgular gibi ilmî metodlarla inceleyebiliriz ve böylece ilim vasıtasıyla ahlâkî sonuçlara varmamız mümkün olur. İkincisi, ilmin bizatihi metodu ve ruhu" temel ahlâk prensiplerini ihtiva etmektedir. İlim, hakikati bulma yolunda araştırma hürriyeti, hoşgörülük, saygı, kişinin kendi noksanlarını kabul etmesi vs. gibi faziletleri gerektirir. Şu halde ilmi benimseyen, onu rehber edinen kimseler ister-istemez bu türlü ahlâkî değerlerle donanmış olacaktırlar. Bu görüş iki popüler kanaatin açıkça aksini savunmaktadır: Birincisi, çoklarının zannettiği gibi, ilim adamlarının söyledikleri ile yaptıkları birbirinin zıddı olamaz. Eğer böyle ise onlar gerçek ilim adamı olamazlar, çünkü yukarıda sözünü ettiğimiz faziletler olmaksızın ilim yapılamaz. İkincisi ise ilmin getirdikleri hakkındaki popüler kanaatin yanlışlığıdır. Hepimiz görüyoruz ki, ilmin en çok ilerlemiş bulun-

38 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

duğu son yüzyıl içinde insanlığın başına büyük felaketler -dünya harpleri- ve büyük tehlikeler -nükleer savaş- gelmiş bulunuyor. Fakat pragmatistler bunların ilmin kötülüğünden değil de ilmin yeteri kadar yerleşip yaygınlaşmamasından ileri geldiğini söylemektedirler.

Dewey'in ilim ve ahlâk konusundaki görüşleri özellikle onun öğrencisi ve tanınmış Amerikan filozofu S. Hook tarafından günümüzün sosyal-politik meselelerine uygulanmıştır. Hook insanın gerek zihnini, gerek hareket sahasını daraltan, kısırlaştırıcı dogmatik sistemlere karşı demokrasiyi savunurken, demokrasinin ilim zihniyetinden zorunlu olarak doğan bir sonuç olduğu üzerinde duruyor. Ona göre bir ahlâk ideali belli bir sitedasyonda veya bir sınıf sitedasyonunda belli şekillerde davranmayı gösteren bir çeşit reçetedir. Böyle bir idealin uygun gördüğü davranış o sitedasyondaki insan, ihtiyaçlarını ve isteklerini o şekilde organize edecektir ki, orada karşılaşılan problemin çözümü için şart olan bir başka grup değerlerin tatmin edilmesi mümkün olacaktır. Bu uzun tarifi kolayca anlaşılır hale getirmek üzere Hook'un kendi verdiği bir misali nakledeyim. Biz kabiliyet ve maharetleri eşit olmayan kimseleri aynı hak ve ihtimama layık bulunan eşit şahıslar olarak kabul ediyoruz. Niçin? Çünkü öyle yapmakla karşıımızdaki problemin çözümü için vazgeçilmez şart olan başka birtakım değerlerin tatminini sağlıyoruz. Nedir bunlar? İnsanlara eşit muamele etmekle toplumun bütün üyelerinde azami yaratıcılık, azami gayret ve sadakat uyandırıyoruz. Herkes bu verilen imkânlar sayesinde kendindeki kabiliyetleri -özellikle ilim ve sanatta- azami derecede geliştirebiliyor; başkalarıyla kıyasıya rekabet yapmak bakımından herkes birbirine fikir yardımı yapıyor ve bilginiz böylece gelişiyor.

Dewey'in pragmatik ahlâk teorisini geliştirenlerin en önemlilerinden biri de C. I. Lewis (1947, 1955) olmuştur. Lewis bazı noktalarda Dewey'den ayrılmakla birlikte, ahlâkî davranışın rasyonalite gereği olduğunu düşünmekle

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 39

temelde yine onunla ve özellikle Hook'la birleşiyor. Lewis'in değer teorisine yaptığı katkı ahlâkî bilgi ile ahlâkî davranışın aynı şeyler olmadığı noktası üzerinde ısrarla durmasıdır. Ona göre neyin doğru olduğunu bilmemiz gerekir; ama iş kimin iyiliği için hareket edeceğimizi kararlaştırmaya gelince burada elimizdeki bilgi bize yetmez; sadece iyi ve kötünün bilinmesiyle ulaşılamayacak bir ahlâk prensibine ihtiyacımız vardır. Bu prensip Kant'ın bahsettiği gibi bir kategorik emperatif olacaktır. Bu prensibe nereden ulaşacağız? Eğer ahlâkî değerlerin ampirik bilgiye dayanması gerekiyorsa ve ampirik olgular yalnız başlarına iyi ve kötünün belirlenmesine yetmiyorsa ne yapacağız? Lewis burada yine natüralist tavrını bırakmıyor ve insan tabiatında rasyonel, istikrarlı ve objektif olma istikametinde bir emperatif bulunduğunu söylüyor. Bunun varlığını isbat edemiyoruz, ama inkâr da edemeyiz. Çünkü böyle olmadığını söylemekle en azından bir "pragmatik çelişki"ye düşmüş oluruz. İnsan kendi geleceği ile ilgili olduğu ve geleceğinden kaygılandığı ölçüde rasyonel, istikrarlı, objektif olmaya

meceburdur. Hepimiz -herzaman yapamamak da- iyiyi arar ve kötünden kaçırırız. Rasyonel ve objektif olmak bize ahlâk konusunda ne gibi bir temel emperatif -veya norm- kazandırır sorusuna ise Lewis şu cevabı vermektedir: Rasyonel olan kimse hislerini objektif realitenin gerçeklerine boyun eğdirir, başkalarında gördüğü acı ve ızdırapların kendi acı ve ızdırapları cinsinden olduğunu anlar, böylece başkalarının iyiliğine hizmet etme emperatifi rasyonel düşüncenin bir gereği olur. Çünkü biz onların iyiliğini düşündüğümüz takdirde onlar da bizimkini düşünecektir. Bir durumda doğru ve haklı çıkan şeyin benzer durumlara genellenmesiyle de insan tabiatındaki istikrarın örneğini görüyoruz. Böylece ahlâk kısmen ampirik, fakat tamamen kognitif bir temele dayanmış oluyor. Ampirik olguların bize yetmeyi-şi natüralist görüşten vazgeçmemizi gerektirmiyor.

40/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Ahlâkın ve dolayısıyla ahlâkî değerlerin ampirik bir şekilde incelenebileceğini düşünenlere karşı birçok itirazlar gelmiştir. Bu itirazlar sadece egzistansiyalistler ve dinî ahlâk doktrincilerinden değil, aynı zamanda tamamen ampirist olan filozoflardan da gelmektedir. Bunların birbirlerinden ayrıldıkları pek çok noktalar olmakla beraber ortak yanları ahlâkî hükümlerin ampirik değer taşıyan birer önerme olmadığını kabul etmeleri ve normatif ahlâkî bir ilim saymamalarıdır. Böylelikle değer probleminin ilmî incelenmesiyle meşgul olmayacağız. Ancak bunlardan bazılarının görüşlerini ana hatlarıyla özetlemek istiyoruz.

Lojistikçi pozitivistlerin ahlâk karşısındaki tavırlarını daha önce kısaca görmüştük. Bunlar felsefenin gayesini kavramların vuzuha kavuşturulmasından ibaret gördükleri için, ahlâk konusunda da sadece hükümlerimizin mahiyeti üzerinde durmaktadırlar. Ayer (1946) ahlâkî hükümlerin daha ziyade hükümü veren şahsın duygularını ifade ettiğini söyler. Şu halde normatif ve değer hükümleri ne doğru, ne yanlış şeyler olmak itibarıyla ilim konusu sayılamaz. Ahlâk normları birtakım kurallardır ki bu kurallarla ilmin yegâne ortak noktası bir psikoloji meselesinden ibarettir: İnsan bu kuralları nasıl öğrenir ve benimser? (Schlick).

Ahlâk hükümlerini birer tutum veya duygu ifadesi sayanlar sadece lojistikçi pozitivistler değildir. Emotivist, yani ahlâkî değerlendirmede esas unsurun değerlendirme yapan şahsa ait duygular olduğunu ve bu duyguların yanında ayrıca kognitif bir muhtevanın söz konusu olmadığını söyleyen filozoflar arasında belki en etkilisi C.L. Stevenson (1937, 1938, 1950) olmuştur. Stevenson ahlâkî önermelerin heyecan ve ilgi -tabii o önermelerin sahibine ait- ifade ettiğini, şu halde ahlâk konusundaki anlaşmazlıkların da bir objeye ait inanç veya bilgi hususunda değil de ona karşı tutumlar üzerinde bir anlaşmazlıktan ibaret

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 41

bulduğunu söylüyor. Tutum farkları ise rasyonel deliller verilerek halledilemez.

Emotivistler bizim psikolog olarak özellikle dikkat ettiğimiz bir noktayı yanlış anlamaktadırlar. Onlar duygularla tutumları aynı şey gibi görerek bir başkasının duygularına etki etmekle onun tutumlarına etki etmenin de aynı şey olduğunu zannediyorlar. Bu hata ile birlikte pratik ahlâk bakımından çok büyük hataya yol açıyorlar: Eğer ahlâkî ifadeler duygulara hitab eden şeylerse, bunları duygulara hitap ederek değişme meydana getiren başka şeylerden -propaganda, beyin yıkama gibi- nasıl ayırdedeceğiz?

GENEL DEĞERLENDİRME

Çağdaş ahlâk ve değer felsefesinin belli-başlı akımlarını çok kısa da olsa görmüş bulunuyoruz. Bizi şimdi asıl ilgilendiren mesele bunların kritik değerlendirmesini yapmak değil, değerler psikolojisi bakımından bize ne söylediklerini kısaca belirtmektir.

Buradaki ahlâk teorilerinin değer hakkındaki görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: Felsefî ahlâk teorileri ahlâkın temel değerini (veya temel ahlâk normunu) araştırmaktadırlar. Davranışlarımız için öyle bir standart bulalım ki, her davranış o standarda göre değerlendirilsin. Bizim konumuz bakımından bu standarda değerler hiyerarşisinin nirengi noktası olarak bakabiliriz. Bütün ahlâkî Değerler ona göre bu hiyerarşi içinde birer yer alacaktır. Acaba bu nirengi noktası ampirik bakımından nasıl meydana çıkar? Bir kimsenin temel ahlâk normu, bütün ahlâkî değerleri içinde yaygın olan bir ortak nokta-

⁵ G.C. Warnock (1970) yeni bir ahlâk felsefesi olarak Prescriptivism'den bahsetmektedir ki, İngiliz filozofu R.M. Hare'in fikirlerine dayanan bu ahlâk anlayışı Emotivizm'den pek farklı değildir. Hare onlardan farklı olarak, ahlâkî önermelerin etki yapmak yerine "rehber olmak" gayesini taşıdığını söylüyor.

42/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 43

nın sezilmesiyle mi, yoksa doğrudan doğruya mı ortaya çıkar?

Bizim kanaatimizce, bir kimsenin değer sıralamasının birinci veya en üst sırasında bulunan değer, onun temel değeri sayılabilir. Teorik olarak, varlığı mümkün olan bütün değerler bir kimseye verildiği zaman onların bir sıralaması yaptırılınca, şahsın en yukarıya koyduğu değer onun -tarif gereği- herşeyden daha fazla kıymet verdiği şeydir. Yukarıda gördüğümüz teoriler arasında genel mutluluk için çalışmanın temel ahlâk normu olduğu konusunda büyük bir anlaşma olduğu belli olmaktadır. Diğer bütün değerler o yolda birer vasıta hükmündedir. Mesela Hook'un demokratik ve ilmî değerleri böyledir; bunlar genel mutluluğa yardım ettikleri ölçüde birer değerdir. Aynı şekilde C. I. Lewis adaleti temel ahlâk emperatifi olarak alıyor. Adalet başkalarının haklarına saygı duymak ve onlardan da aynı şekilde saygı beklemektir. Lewis genel mutluluğun bu şekilde sağlanacağına inanıyor. Bu temel değerlerin gerçekleştirilmesinde en çok yardımcı -ve zaruri- olacak iki değer daha vardır: Duygu ve düşüncelere -ne olursa olsun- saygı duymak, ve başkalarının kaçınmasını istediğimiz şeyleri hiçbir zaman yapmamak.

Burada bir başka önemli nokta daha ortaya çıkıyor: Ahlâkî değerler insanın değer sisteminde apayrı bir bölüm teşkil etmiyor. Başka cinsten -mesela ilmî, siyâsî- değerler ahlâk değerleriyle sıkı bir münasebet halindedir ve bunlar pekâlâ birer ahlâkî değer görünümü alabilir. Mesela başkalarının görüşlerine saygı duymak hem ilmin hem de ahlâkın gereğidir. Fakat bu yakınlığa bakarak mesela ilmin, siyasetin birer ahlâk sistemi olduğunu söyleyebilir miyiz? Bu sıkı münasebeti başka bir şekilde daha doğru kavramlaştırmak da mümkündür; nitekim günlük hayatımızda biz bunu daima yapıyoruz. İnsan faaliyetinin her sahası -ilim, sanat, din, siyaset vs.- genel ahlâkla uyumlu, fakat özel durumlar gösteren ahlâk prensipleri

ihtiva eder. Bu yüzden biz genellikle ahlâkın yanısıra mesela ilim ahlâkından, siyâsî ahlâktan vs. bahsediyoruz.

Ahlâkî şuurun ve ahlâkî davranışın bu yaygınlığı bir taraftan ampirist ahlâk teorilerini haklı çıkarırken bir taraftan da değerler psikolojisi sahasında araştırma yapanlara önemli bir dayanak vermektedir. Önce felsefî emplikasyonları ele alalım. Bilindiği gibi ampiristler, özellikle Dewey gibi pragmatistler, ahlâkî düşünce ve davranışın insanın diğer faaliyet sahalarından ayrılamayacağını söylüyorlardı. Onlara göre ahlâkî davranış ve ahlâkî bakımdan nötr veya ahlâkla ilgisiz davranışlar diye kesin bir ayırım yapmak yanlıştır, çünkü böyle bir ayırım bizim bağımsız, kendi başına çalışan bir ahlâkî şuurumuzun ve yine kendi başına bir ahlâkî düşüncemizin varlığını gerektirir. Halbuki insanda böyle iki ayrı şuur ve iki ayrı düşünce ayırımı yapmak açıkça yanlış olur. İşte bu düşünce günümüzde erişilen psikoloji bilgisine, özellikle kognitif gelişme teorilerinin yaptıkları araştırmaların sonuçlarına tamamen uygundur. Ahlâkî düşünceyi ve davranışı başka davranışlarımızdan ve düşüncelerimizden ayrı bir bölüm saymamıza imkân yoktur. Dewey ahlâkî ilme dayandırmak için yaptığı teşebbüse bu görüşleri bir çeşit hareket noktası olarak alıyor. Ona göre, şu iki soruya verilecek cevap önemlidir: 1- Düşünce ve bilgi heyecanların sadece birer hizmetkârı mıdır, yoksa duygularımız üzerinde pozitif ve değiştirici bir etki yaparlar mı?; 2- Ahlâkî meseleler karşısında kullandığımız düşünce ve verdiğimiz hükümler günlük pratik işlerde kullandıklarımızın aynısı mıdır, yoksa onlardan tamamen ayrı mıdır? Ondokuzuncu yüzyıl felsefesinde kullanılan ifade tarzına göre söylersek: Vicdan dediğimiz şey insanın hayat tecrübesinden (yaşantı, experience) bağımsız bir sezgi melekesi midir, yoksa hayat tecrübesinin bir eseri ve ifadesi midir? (Dewey, 1960)

Devvey bu suallere müsbet cevap veriyor, sadece duygularımızın bilgilerimizi değil, aynı zamanda bilgileri-

44 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

mizin duygularımızı etkilediğini söylüyor. İşte ahlâkın ilme, yani duygusal muhtevalı değer hükümlerimizin bilgilerimize dayandırılması iddiası buradan kuvvet almaktadır.

İkinci nokta bizim araştırmamız bakımından özellikle önem taşımaktadır. Biz burada ahlâkî değerlerle öbür değerler arasındaki münasebeti araştırdık; bunu yaparken kullandığımız esas hareket noktası ise değer sahaslarının birbirinden tecrid edilemeyeceği, bunların hepsinin dinamik bir münasebet içinde olduğu iddiası idi. Daha da ötede, ahlâkî duygu ve düşüncenin hemen bütün değer sahaları içinde yaygın bir şekilde bulunduğunu düşündük. İleride araştırmamızın "hükümün şiddeti ile değerler arasındaki münasebet" kısmında bu nokta daha açıkça belirtilecektir.

c. PSİKOLOJİK AHLÂK TEORİLERİ:
PIAGET'İN AHLÂKİ GELİŞME TEORİSİ

Günümüzün psikolojisinde ahlâk konusunda en etkili teori Cenevre'li psikolog Jean Piaget'ninki olmuştur. Kırk yılı aşan bir zaman içinde çeşitli tenkitlere uğramış olmakla beraber, Piaget'nin ahlâkî

gelişme teorisi esas yapısını muhafaza ederek yeni yeni araştırmaların yapılmasına yol açmış bulunuyor. Bu yüzden bu teori üzerinde biraz fazla durmakta fayda görüyoruz.

Piaget yardımcılarıyla birlikte Cenevre'li çocuklar üzerinde yaptığı sistemli müşahadeler sonunda, ahlâkî duygu ve düşüncenin çeşitli yaş devreleriyle birlikte ilerlediğini ve ahlâkî gelişmenin çocuktaki genel düşünce gelişmesiyle paralel gittiğini ileri süren bir teori ortaya atmıştır. Bu yüzden onun teorisine "kognitif gelişme teorisi" de denir. Ahlâkî gelişme bu umumî zihnî gelişmenin bir tarafını teşkil etmektedir.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ/45

Piaget zihnî gelişmenin merhaleler halinde ilerlediğini söyler. Fakat buradaki merhaleler diyalektik bir gelişmenin kısımları halinde düşünülmelidir: Gelişmenin her merhalesi bir öncekinin devamı olmakla beraber onun yerine geçmez, yani her merhale eskisi ile yenisinin bir terkididir. Bu demektir ki bir merhaleden öbürüne geçildiği zaman evvelkinin ihtiva ettiği unsurlar tamamıyla ortadan kalkmaz, yenisi içinde devam eder. Burada karşılaştığımız ikinci önemli özellik ise, her merhalenin bir taraftan biyolojik olgunlaşmaya, bir taraftan da hayat tecrübesine dayanmasına rağmen, gelişme merhalelerinin her şahıs ve kültür için aynı olmasıdır. Her çocuk, süre bakımından bazı farklar göstermekle beraber, aynı sıra ile aynı merhalelerden geçer.

Piaget'ye göre çocukta ahlâkî düşünce gelişmesi başlıca iki safha halindedir. Herhangi bir ahlâkî düşünceye sahip bulunmayan çocukta bu konulardaki ilk düşünce etraftaki büyüklerin direkt etkisiyle şekillenen bir otoriteci ahlâkın özelliklerini gösteriyor. Çocuk bu otoriteci büyüklerin direktiflerini mutlak ve değişmez gerçek sayan düşünceden sonra, Piaget'nin otonomi dediği bir ahlâkî düşünce tipine geçer. Birinci merhalede ahlâkı sadece mevcut kurallara katı bağlılık şeklinde anladığı ve kuralların değişmeyeceği kanaatinde olduğu halde, ikinci merhalede ahlâkı değişmez prensipler olarak değil, karşılıklı anlaşmaya bağlı olan ve hal ve şartlara göre değişebilen bir normatif sistem halinde görür. Her iki anlayış da zihin gelişmesine paraleldir.

Piaget bu teoriyi çocukların bilye oyunlarında oyun kaidelerini nasıl anladıklarını araştırarak geliştirmiş, oyun kaideleriyle ilgili anlayışı her türlü kaideyi içine alacak şekilde genellemiştir. Aynı teorinin bir parçası olmak üzere çocuktaki adalet duygusunu da doğrudan doğruya örnek vakalar üzerinde onların kanaatlerini almak suretiyle araştırmıştır. Şimdi kısaca çocuk ahlâkında otoriter ve otonom ahlâk

46/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

merhalelerinin nasıl geliştiğini, ne gibi özellikler taşıdığını görmeye çalışalım.

1. Ahlâkî gelişmenin ilk merhalesine "ahlâkî realizm", "baskı ahlâkı", "heteronomi ahlâkı" gibi isimler veren Piaget, yaklaşık olarak çocukların 7-8 yaşlarına kadar böyle bir ahlâkî düşünceye sahip bulduklarını söyler. Çocuk bu merhalede ahlâkî realizm içindedir, çünkü kognitif gelişmesi iki esaslı kusur -veya özellik- taşımaktadır: Egosantrizm ve realizm. Çocuk başkalarının düşüncelerini kendi düşüncesinden ayırmaz, kendi kafasından neler geçiyorsa başkalarının da aynı şeyleri düşündüğünü zanneder (egosantrizm). Realizme gelince, bu da zihin hayatına ait fenomenleri fizikî gerçeklerden ayırdedememektedir. Sübjektif ile objektifi birbirinden ayırdedemeyen çocuk mesela rüyalarını gerçekte olan şeyler zanneder. Çocuktaki zihin yapısının bu iki özelliği ahlâkî düşünce sahasına ne şekilde yansımaktadır?: (a) Çocuk egosantrik olduğu için, ahlâkî konularda insanların farklı düşüncelere sahip olabileceklerini ve bunun da olağan birşey olduğunu bilmez. Bu yüzden ona göre ahlâkî hüküm tektir ve herkes onu kabul etmektedir; (b) Çocuk realist olduğu için, sosyal hayatın kurallarını veya psikolojik mahiyetteki inançları fizikî kurallardan ayıramıyor. Ahlâk kurallarının tabiatın bir parçası olduğunu ve değiştirilemeyeceğini düşünüyor. Zihne ait olanı ayırdedemeyişi onun her iki tip olayın doğurduğu sonuçları da birbirine karıştırmasına yol açmaktadır. Şöyle ki, boşlukta desteksiz durmaya kalkışan biri fizik kurallarını çiğnemiş olur ve sonunda yere düşerek maddî bir acı duyar. Bir ahlâk kaidelerini çiğneyen çocuk da büyüklerinin verdiği ceza sonunda acı duyar. Çocuk bu ikinci acının otomatik olmadığını, insanların sübjektif hükümleri sonunda meydana geldiğini düşünemez.

Biraz önce çocuktaki ahlâkî düşüncenin bir taraftan onun zihin yapısına, bir taraftan şahsî hayat tecrübesine bağlı bulunduğunu söylemiştik. Zihin yapısının rolünü

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 47

yukarıda kısaca görmüş bulunuyoruz. Şahsî tecrübe ise çocuğun çeşitli davranışları karşısında yakın çevredekilerin takındığı tavırla ilgilidir. Çocukla ebeveyn -veya diğer yakın büyükler- arasında tek taraflı, eşitsiz bir münasebet vardır. Bu da çocuğun otomatik ceza, mutlak iyilik ve kötülük fikirlerine sahip olmasını kolaylaştırmaktadır. Çocuk iyi ile kötüyü sadece sonunda ebeveynin verdiği ceza veya

mükâfata göre değerlendiriyor. Ayrıca, otoriteye dayanan bir adalet duygusu geliştiriyor. Adalet, otoritenin -büyüklerin- verdiği şeyden ibarettir.

2. Çocuğun otoriteye dayanan pasif ve değişmez bir ahlâk anlayışından kurtulması herşeyden önce zihninin egosantrizmden ve realizmden kurtulması gerekir. Çocuk egosantrizminden nasıl kurtulacak, kendisini başkalarından ayrı bir benliğe sahip olarak nasıl görebilecektir? Böylece egosantrizmden kurtulmak en azından ahlâkî hükümlerin sübjektif karakterini kavramaya doğru atılmış önemli bir adım olacaktır. Piaget burada yine kognitif gelişme ve çocuğun hayat tecrübesinin birarada yeni bir gelişme merhalesine yol açtığını söylüyor. Bu safhada çocuğun ebeveyni ile olan tek taraflı otoriter münasebetlerinden daha çok yaşlılarıyla olan kooperatif faaliyeti önem kazanmaktadır. Çocuk büyüdükçe -yedi-sekiz yaşından itibaren- yaşlıların onun üzerindeki prestijleri azalmaya başlar, yani onlarla olan münasebetlerinde nispeten daha eşit bir statüye kavuşur. Diğer taraftan, yaşlılarıyla daha çok münasebete girmek, onlarla birçok şeyi serbest tartışmak imkânını da artırmaktadır. Çocuk böylece otorite yerine karşılıklılık (mütekabiliyet-reciprocite), emir ve kumanda yerine işbirliği esasına dayalı yeni bir münasebet sistemi içine girmiştir. Artık kurallar Tanrının veya büyüklerin ezelde ortaya koymuş oldukları değişmez bir düzeni değil, fakat insanlar arasında belli hedefe erişmek üzere yapılan karşılıklı anlaşmaları ifade etmektedir.

48 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Çocuk yaşlılarıyla oyun içinde karşılıklı münasebete girişince değişik roller alır; böylece kendisini zaman zaman başkalarının yerine koymuş olur. Değişik rollerde değişik tavırların gerektiğini anladığı zaman kendisiyle arkadaşlarının başka başka insanlar olduğunu, farklı düşüncelere sahip bulduklarını daha kolay görür. Burada en önemli nokta çocuğun eşitliğe dayanan münasebetlere girmesidir. Yaşlılarının arasında kazandığı tecrübe özellikle bu bakımdan önemlidir. Ayrıca, ebeveyn ona eşitliğe dayanan reaksiyonlarda bulunduğu takdirde çocuk ahlâkî realizmden, yani ahlâkî kendi dışında mutlak bir zorlayıcı sistem olarak görmekten kurtulur. Bunun için Piaget anne ve babalara çocukların kusurlarını, görevlerini, güçlüklerini göstermelerini, onlara çocuğun kendi kendini tanımaya yardımcı olmalarını tavsiye etmektedir. 7-11 yaş arasındaki çocukların ahlâkî gelişmeleri hakkında özetle şunları söylüyor:

Fertler arasındaki işbirliği onların görüş noktalarını karşılıklılık (mütekabiliyet) ilkesine uydurur ve bu da hem ferdin otonomisini hem grubun tutkunluğunu garanti eder. İşte bu çağda yeni ahlâkî duygular ortaya çıkar ve irade teşekkül eder... İşbirliğinin bir fonksiyonu olarak ortaya çıkan ve sosyal hayatın geliştirdiği yeni bir duygu da karşılıklı saygıdır. İki kişi birbirlerine eşit derecede kıymet verirler ve birbirlerini sadece belirli birtakım eylemler çerçevesinde değerlendirmekten kurtulurlarsa o zaman karşılıklı saygı var demektir. Genetik bakımdan, karşılıklı saygı tek taraflı saygıdan doğar. Bir kimse sık sık bir başkasının kendisine bir konuda üstün, başka konularda ise eşit olduğunu hisseder; böyle olunca er veya geç karşılıklı bir bütüncü -yani spesifik eylemlere bağlı olmayan- değerlendirme görülecektir. Bu çağda çocuklar oyun kaidelerinin karşılıklı anlaşma ile doğduğunu düşünmeye başlarlar. Daha önce rastlanmayan birçok ahlâkî duyguların -dostluk, arkadaşlık, namus gibi- bu safhada ortaya çıkışının sebebi budur. Çocuk yalan söyleme-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 49

nin ne ifade ettiğini ancak bu çağda öğrenir; arkadaşlarına yalan söylemenin ebeveyne yalan söylemekten daha kötü olduğunu düşünür, çünkü arkadaşlarıyla kendi arasındaki ahlâk kuralları dışarıdan empoze edilmemiş, karşılıklı anlaşma ile ortaya çıkmıştır. Adalet duygusu da bu çağda gelişir. Adalet eşitliğe ve niyete göre değerlendirilir. Çocuk bu duyguyu büyüklerden almaz, büyükler onu kötü niyeti olmadan yaptığı bir hata sonucu da cezalandırırlar veya nisbetsiz bir ceza verirlerse, çocuk kendi niyetinin iyi olduğunu bildiği için ebeveynin hareketinde açık bir adaletsizlik bulur. Piaget'nin sosyal gelişme ile ilgili olarak anlattığı durumların çocuktaki zihin gelişimi ile yakın paralelliği bulunduğundan, 7-11 yaşın zihin gelişmesi hakkında kısaca birşeyler söylemek gerekiyor. Piaget çocuktaki zihin gelişmesini onun fizikî dünyayı kavrama ve objeleri kullanma kabiliyetine göre devrelere ayırıyor. 7-11 yaş arasındaki çocuklar "müşahhas operasyonlar" safhasında bir zekâyâ sahiptirler. Çocuk bu safhada objeleri sınıflandırmayı ve bu sınıfları kullanmayı öğrenmiştir; fakat onun kullandığı kavramlar maddî dünyanın elle tutulabilir, gözle görülebilir nesnelere ilgilidir. Piaget'in verdiği bir misalle açıklarsak, çocuklara şöyle bir soru sorulduğu takdirde cevap vermelerine imkân yoktur: Leyla'nın saçları Oya'ninkinden daha siyahtır; Oya'nın saçları Suzan'inkinden daha siyahtır. Bunlardan hangisinin saçları en siyahtır? Çocuklar bu çağda renkleri çok iyi sınıflayabildikleri halde bu soru kendilerine sözlü olarak sorulunca cevap veremiyorlar. Kısacası, 7-11 yaş

arasındaki çocuklar sadece müşahedelerinden sonuç çıkarabilecek bir muhakeme gücüne sahiptir; hipotetik durumlardan netice çıkarabilecek bir hipotetik-dedüktif zihin yapısı kazanmış değildirlir. Fakat bu yaşlarda yukarıda sözettiğimiz ahlâkî gelişme unsurları bakımından düşüncenin asıl özelliği bir taraftan karşılıklılık, bir taraftan dönüşebilirlik (reversibilite) kazanması, bir taraftan da çocuğun zih-

50/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

nî operasyonları -mantıkî, aritmetik, geometrik vs.- gruplandırabilmesidir. Biraz önce çocuklar arasındaki işbirliğinin onların görüşlerini karşılıklılık esasına göre bir ahenk içine soktuğunu söylemiştik. Gerçekten, egosan-trik ve entüitif merhalede çocuk kendi görüşünden başka hiçbir görüş tanımaz; o çağda çocuğun zihni, objelerin zaman ve mekân içinde kazandığı değişik görünüşleri aynı realitenin birbirine dönüşebilir (reversible) vasıfları olarak görmeye de müsait değildir. Mesela bir çamur parçasını önce bir top, sonra bir çomak şekline sokarsanız çocuk için bu iki şey birbirinden tamamen farklıdır; bu çamura başka bir parça daha ilave eder ve sonra o parçayı geri alırsanız çamurun eski haline dönüştüğünü idrak edemez. Bu halden kurtulup da karşılıklılık ve dönüşebilirlik kavramlarını kazandığı anda realite ile zihin arasında bir uyuşma olmuş demektir ki, çocuk artık dış dünyayı zihnine, zihnini dış dünyaya asimile edebilir duruma gelmiştir. Eğer entüitif görüş noktaları birbirine dönüşebilirse (mesela $1 + 1 = 2$ ve $2 - 1 = 1$) yani bu aritmetik gruplar arasında çelişki yoksa, birbirinden farklı görüş noktaları da pekâlâ bulunabilir.

Ampirik DEĞERLENDİRME

Piaget'nin gelişme merhalelerinin bazı önemli özellikleri tecrübî yoldan araştırılmıştır. Piaget kendi teorisini Cenevre'li çocuklar üzerinde yaptığı müşahedelere dayandırmış ve bugün psikolojiye hakim olan tecrübî-kantitatif metodları kullanmamıştı. Onun teorisi ile ilgili araştırmalar bir taraftan işin bu yönünü tamamlamaya çalışırken, bir taraftan da bulguların kültürler arası geçerliliği üzerinde durmaktadır.⁵

İlk akla gelen sorulardan biri gelişme merhalelerinin her ülkede görülüp görülmeyeceğidir. Ahlâkî gelişmenin

⁵ Bu araştırmaların tablolar halinde özetleri Hoffman (1970) tarafından yapılmıştır.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 51

yaşlara göre gösterdiği özellikler İngiltere, A.B.D. ve İsviçre'de yapılan araştırmalarda Piaget'yi doğrulamıştır. Cinsiyet, sosyo-ekonomik statü ve hatta IQ farklarına rağmen çocukların aşağı-yukarı aynı yaşlarda aynı özellikleri taşıdıkları görülüyor. Fakat özellikle zekânın ve sosyo-ekonomik statünün bir fark yaratmamış olması bu bulguları ihtiyatla karşılamamızı gerektiriyor. Aynı neticelere ilkel kültürlerde rastlanmamıştır. Bazı Kızılderili kabilelerin çocukları üzerinde yapılan araştırmalar (Havighurst ve Neugarten, 1955) merhale teorisinin tam tersine netice vermiş, yaş ilerledikçe baskı ve otorite ahlâkına doğru gidiş görülmüştür. Bunlar Piaget'nin ahlâkî gelişme merhalelerinin batı kültürü içinde geçerli ve değişmez olmakla beraber başka kültürlerde geçerli olmadığını göstermeye yeterli gibidir.

Piaget ahlâkî gelişmeyi iki kaynaktan gelen etkilerin yarattığını söylemekteydi: Zihin gelişmesi ve sosyal tecrübe. Şu halde zihni gelişmenin hızlanması ve sosyal tecrübenin artması -yani daha çok eşitlikçi münasebetlere girme- neticesinde ahlâkî gelişme süratlenmelidir. Nitekim Piaget'nin merhaleleriyle IQ arasındaki korelasyonu bulmak üzere yapılan araştırmalarda bu ikisi arasında pozitif korelasyon bulunmuştur. Diğer taraftan hayat tecrübesi önemli bir rol oynadığı takdirde çocukların yetiştirilme tarzı da ahlâkî gelişmeyi hızlandırıcı veya yavaşlatıcı bir rol oynamalıdır. Fakat çocuk yetiştirme metodlarıyla ahlâkî gelişme arasındaki münasebeti bulmak üzere yapılan araştırmalar metodolojik yönden kusurlar taşıdığı için bu konuda kesin birşey söyleyemiyoruz. Sosyo-ekonomik farklar üzerinde yapılan araştırmalar bu farkların ahlâkî gelişmeye yansıdığını gösteriyor, fakat bunların sosyo-ekonomik farklılaşmaya bağlı hangi değişmelerden ileri geldiği açıkça anlaşılamamaktadır. İleride, değişik sosyal tabakalar arasında çocuk yetiştirme bakımından ortaya çıkan farklar iyice anlaşıldığı zaman bu konuda bir fikir sahibi olabiliriz.

52/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

Her merhalenin kendi içinde tam bir istikrar ifade edip etmediği meselesi de tartışma ve araştırma konusu yapılmıştır. Eğer herbir gelişme merhalesi yapılanmış bir bütün teşkil ediyorsa, o zaman çocuk bir ahlâkî davranış sahasında gösterdiği gelişmeyi -veya benimsediği ilkeleri-öbür sahada da gösterecektir. Fakat araştırmalar bu noktada değişik neticeler vermiştir. Meselâ yalan söyleme konusunda objektif sorumluluk fikrine sahip bir çocuk hırsızlık konusunda böyle olmayabiliyor. Herhalde bu neticelerin Piaget'ye karşı birer buluş olarak alınması doğru olmaz, çünkü araştırmalarda

yapılan testler ahlâkî hüküm sahasının karmaşıklığını hiç hesaba katmamıştır. Yetişkin kimseler bile bazı hallerde davranışın objektif neticelerine, bazı hallerde niyete daha çok ağırlık verirler; bu önem farkı davranışın hem sahası hem de karmaşıklık derecesiyle ilgilidir.

Piaget'nin teorisıyla ilgili araştırmalar şimdi o teorinin bir çeşit revizyonu olan Kohlberg teorisi etrafında toplandığı için, şimdi de Kohlberg'e geçebiliriz.

Kohlberg'İN MERHALELER TEORİSİ

L. Kohlberg, Piaget geleneğinde yetişmiş ve onun bazı temel görüşlerini geliştirmeye çalışmıştır. Halen kognitif gelişme açısından ahlâkî gelişmeyi araştıranlar üzerinde en büyük etki kaynağını teşkil eden Kohlberg, bu gücünü çağdaş psikolojideki temayüllere uygun bir metod geliştirmesine borçludur. Bilindiği gibi, Piaget bütün teorisini çocuklar üzerinde, çoğu zaman kendi çocukları üzerinde, şahsî müşahedeye dayandırmıştı. Daha çok tecrübî ve kantitatif metodlar kullanan çağdaş psikoloji -veya Amerikan psikolojisi- Piaget'nin çalışma tarzını çok yadırgamış, uzun zaman ona gereken önemi vermekten de kaçınmıştı. Yakın zamanlarda bazı Amerikan psikologları Piaget'nin buluşlarını kendi incelikli metodla-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 53

rıyla yeniden ele almaya çalışırken, ilk defa Kohlberg bu teorinin bütünü bir revizyondan geçirmeyi ve onu herkesin kullanabileceği araçlarla donatmayı denedi. Bu çalışma gerçekten başarılı olmuş ve geniş çapta araştırmalara yol açmıştır.

Kohlberg esas olarak Piaget'nin merhalelerinin yeniden düzenlenmesi gerektiğini iddia etmiş, ahlâkî gelişmenin -Piaget'nin aksine- 11 yaşından itibaren olgunluğa başladığı görüşünü reddetmiştir. O bu safhayı 16 yaşına kadar uzatıyor. 10-16 yaşlarındaki erkek çocuklarla 2'şer saatlik kesif mülakatlar yapmış, bu mülakatlarda çocuklara 10 tane hipotetik ahlâkî dilemma (çıkamaz) durumu vermiş, bu durumlarda nasıl karar vereceklerini sormuştur. Denekler tercihlerini bildirmişler, sonra da bu tercihlerinin gerisindeki düşünceyi açıklamaya çalışmışlardır. Kohlberg buradan aldığı neticelere dayanarak 6 gelişme merhalesi tesbit ediyor; her çocuk 30 tane çeşitli ahlâkî vasıf bakımından aldığı puanlara göre bu altı merhaleden birine girmektedir. Bu merhaleler üç farklı ahlâkî düşünce tipini temsil etmektedir. Şimdi bu üç ahlâkî düşünce seviyesini ve altı gelişme merhalesini kısaca gözden geçirelim.

1. *Ahlâk-Öncesi Çağ*. Bu seviyede iyi ve kötü, ortaya çıkan maddî sonuçlara -ceza ve mükâfata- veya kuralları ve iyi-kötü gibi etiketleri koyanların maddî güçlerine göre yorumlanmaktadır. Yani iyi şey büyüklerin tasvip ettiği ve maddî mükâfat verdikleri şeydir, kötü de bunun aksidir. Bu maddî kuvvet safhası (1) karakteristik bir şekilde cezaya doğru yönelmiştir; üstün kuvvet ve itibara kayıtsız şartsız boyun eğilir, kötü denilen hareketlerden kaçılır, iyilik ve kötülüğü davranışının sonundaki müeyyide tayin eder. (2) İlkel hazcılık (naive hedonism) safhasında ise doğru hareket insanın kendi ihtiyaçlarını ve bazan da başkalarının ihtiyaçlarını tatmin eden harekettir. Şahıs ahlâkî değerlerin herkesin ihtiyaçlarına ve bakış tarzına

54/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

göre değişebileceğini farkeder. Ahlâkî davranışta dürüstlük, eşitlik ve karşılıklılık unsurları mevcuttur; ama şahıs bunları sadakat, minnettarlık veya adalet gibi ilkeler açısından değil de sadece pratik faydaları açısından ele alır.

2. *Kurulu-düzen Ahlâkı*. Bir toplumdaki belli kaidelere ve otoriteye uyacak tipte davranış esastır. Aile, grup ve millete ait kaidelere ve beklentilere (expectation) uyma kendi başına bir değer taşır. İyi çocuk-iyi kız ahlâkı (3) safhasında başkalarını memnun etmek ve onların tasvibini kazanmak ön plânda gelir. Çoğunluk davranışının kalıplaşmış şekillerine uyulur. Davranışın çok defa niyete göre değerlendirildiği de görülür. Kanun ve nizam safhasında (4) ise en çok belirgin özellik vazifesini yapmak (belli kurallara uyma), otoriteye saygı göstermek ve mevcut sosyal düzeni korumaktır. Faziletin mükâfatlandırılacağına inanılır.

3. *Alışlagelmişin Üstünde Bir Ahlâk Anlayışı*. Otonom ahlâk ilkelerine sahip olmaya doğru açık bir gayret görülür. Ahlâk ilkeleri onlara inanan şahıs veya grupların otoritesinden ayrı olarak değerlendirilir. Sosyal Sözleşme Safhası (5)'nda meşruluk ve faydacılık önem kazanır; temel hak ve hürriyetler şuuru varılmıştır. Doğru hareket ferdî haklara göre tarif edilir; bu haklar bütün toplumun üzerinde ittifak ettiği şeylerdir. Şahsî değerlerin izafiliğine olan inançla birlikte, şahıslar arasında anlaşmaya varabilmek için gereken usule ait kurallara da önem verilir. Kanun ve nizamla çok önem verilmekle beraber bunların sosyal faydacılık uğruna akla uygun şekilde pekâlâ değiştirilebileceği kanaati yerleşmiştir. Evrensel Ahlâk Safhası (6)'na varınca artık doğru hareket veya davranışlar mantikî tutarlılık, evrensellik ve tecanüs ifade eden prensiplerdir: Adalet, insan haklarının karşılıklı ve

eşitlik ilkesine dayanır oluşu, insanlara saygı gibi unsurlar bu prensiplerin temelini teşkil eder. Ahlâkî ihtilâflar

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 55

(çatışmalar) kanun ve nizama değil, onlardan daha geniş ahlâkî prensiplere göre çözülür.

Bu şemanın esas unsurları Piaget'nin anlattıklarından pek farklı değildir. Her ikisinde de heteronomi ve otonomi ahlâkının baskınlık derecesine göre safhalar ayırılmaktadır. Fakat görüldüğü gibi, Kohlberg çocukta tam bir otonomi ahlâkının 12 yaşından çok sonra teşekkül ettiğini söylüyor. Onun birinci (maddî kuvvet) safhası Piaget'nin heteronomi ahlâkî safhasını aksettirir, fakat Kohlberg çocukta ahlâkî davranışa nirengi olmak üzere bir otorite fikrinin bulunmadığını, sadece büyüklerinin maddî gücünden korktuğunu söyler. Çocuklar ebeveynin hükümleri karşısında herhangi bir saygı duymuyorlar, sadece onların vereceği cezadan kaçmak üzere itaat ediyorlar.

Kohlberg'in Piaget'den asıl ayrıldığı nokta, ahlâk gelişmesinde kognitif faktörlere verdiği önemden ileri gelmektedir. Kohlberg'e göre Piaget ahlâkî gelişme merhaleleriyle kognitif gelişme arasında tam bir uygunluk kuramamış, çünkü bu gelişmede kognitif unsurlardan çok sosyal faktörlere yer vermiştir. Çevrenin bütün önemi kognitif proseslerin işleyişi için gerekli hammaddeyi sağlamaktan ibarettir. Bu nasıl olur?

Kohlberg, çocuğun gerek yaşlılarıyla gerek büyükleriyle ortak faaliyetlere katılması ona çeşitli roller alma bakımından imkân verdiği için önemlidir diyor. Çocuğun katıldığı ve roller aldığı bu gruplar asıl toplumun birer minyatürü gibidir; çocuk orada toplumun kaidelerini ve rol sistemini öğrenir. Burada onun dünya görüşünde asıl değişiklik yaratan nokta otorite hakkındaki fikrinin değişmesidir. Çocuk bir mevki ve rol sisteminde karşılıklı roller alırken bu arada otorite rolünü de almakta -meselâ bir uyunda baba rolünü alır- böylece doğru ve haklı davranış konusunda kendi görüşüyle otoritenin görüşünü karşılaştırma imkânına kavuşmaktadır. İşte sosyo-eko-

56/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

nomik farklılaşmaların ahlâkî gelişme -veya umumiyetle zihnî gelişme- bakımından önemi özellikle burada ortaya çıkıyor. Çocuğun sosyo-ekonomik mevki onun hangi türlü gruplara katılabileceği ve ne cins tecrübeler edinebileceği konusunda başlıca belirleyici faktörlerden biri oluyor. Buradaki farkı yaratan şey gruplar arasındaki değer farkı değildir. Çünkü insanın toplumdaki yeri ne olursa olsun temel ahlâk değerleri değişmez. Değişen şey, herkesin kendi sosyo-ekonomik mevkiine göre sosyal müesseseler ve kurallar hakkında yaptığı yorumlardır. Meselâ, kanunların yapılmasına hiç karışmayan bir alt-sınıf mensubu için kanun sadece bir baskı ve sınırlama vasıtasıdır; yukarı-orta sınıf mensubu ise bunların toplumun iyi işlemesi için gerekli bir ahlâkî sistemi yansıttığını düşünür.

Kohlberg'in teorisi oldukça yakın tarihlerde ortaya atıldığı için bu teoriyi test etmek amacıyla yapılan araştırmaların sayısı azdır. Fakat son yıllarda bu istikametteki araştırma sayısı hızla artmaktadır. Alınan sonuçlar Kohlberg'in gelişme merhalelerinin gerçekten birbiri arkasından geldiklerini ve bir kognitif ilerlemeye işaret ettiklerini gösterir mahiyettedir. Bunlar arasında en dikkate değer olanı (Turiel, 1966) çocuğun mevcut düşünce seviyesi ile onun erişebileceği ahlâkî seviye arasında sıkı bir münasebet bulunduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, gelişmenin bir sonraki merhalesi daha öncekilerin üzerine basitçe bir ilâve değil, onların yeniden düzenlenmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ahlâkî gelişme merhalelerinde geriye dönüş yoktur.

PSIKANALİTİK TEORİ VE AHLÂK

Psikanalitik teori, özellikle ahlâk konusundaki görüşleri bakımından, gelişme teorileriyle sosyal öğrenme teorileri arasında bir yer alır. Yukarıda anlatıldığı gibi, kognitif gelişme teorileri insan ferdinin nasıl bir gelişme

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 57

sonunda kendi başına ahlâkî hükümler verecek olgunluğa eriştiği meselesini ön plâna almaktadır.

Sosyal öğrenme teorileri insanın nasıl sosyalleştiğini, yani toplumun hangi tip etkileriyle ahlâk normlarının ve değerlerin öğrenildiğini araştırırlar. Çünkü onlara göre ahlâkî davranışın edinilmesi ile norm ve değerlerin öğrenilmesi aynı psikolojik proseslere dayanan aynı tip olaylardır. Psikanalitik teoriye gelince, burada bir taraftan gelişme teorilerinininkine benzer bir şekilde evrensel ve birbiri ardınca gelen gelişme devreleri sözkonusudur; bir taraftan da ahlâk norm ve kıymetlerinin otoriteyi temsil edenlerden olduğu gibi alınmasından söz edilir.

Burada psikanalitik teorinin gitgide çoğalan varyantlarından değil, sadece bütün bu çeşitlemelere esas olan Freud'un görüşlerinden bahsedeceğiz. Freud'a göre çocuk, ahlâkî kendisine model edindiği şahıslar vasıtasıyla öğrenir. Erkek çocuk için esas model baba, kız çocuk için annedir. Böylece ahlâkın temeli bir cinsiyet özdeşleşmesinden (identification) ibarettir, yani her çocuk kendi cinsiyetle kendisini

bir tutmayı öğrendiği zaman kimin ahlâkını model alacağını da bilmiş olur. Çocuk böylece anne ve babasının hayatını idare eden kurallara tâbi olmaktadır. Bu kurallara aykırı davrandığı takdirde kendi kendini cezalandırmasını öğrenir. Daha evvel bu cezayı anne ve babası vermekteydi; dışarıdan bir direkt müdahale olmaksızın kendi kendini cezalandırmak ise vicdanın teşekkül ettiğini gösterir. Vicdan, Freud'un zihin şemasında süperegoyu temsil etmektedir.⁷ Süperego insanı ahlâka -toplum kurallarına- uygun davranışlar yapmaya zorlar, uygunsuz davranışlardan alıkoymaya çalışır. Şu halde onun yargı kriterleri ahlâk standartlarıdır. Fakat bu standartlar nereden gelir? Çocuğun sosyalleşmesinde başlıca rolü oynayan

⁷ Bu şemanın ne olduğunu psikoloji ile ilgili herkes bildiği için, burada standart ders kitabı bilgilerini aktarmaktan kaçınıyoruz. 58/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

kimselerden (anne, baba ve yakın büyükler). Çocuk anne ve babasının sadece şahsiyetlerinin değil, fakat onların temsil ettiği kültür değerlerinin, âdet ve geleneklerin de etkisi altında kalmaktadır. Anne ve baba yerini tutan büyüklerin temsil ettikleri inanç ve değerler de aynı şekilde onun süperegosa dahildir.

Freud'a göre süperegounun teşekkülü cinsî gelişmenin bir safhasını meydana getirir. Başka ifade ile, vicdan sadece bir öğrenme olayı halinde değil de bir cinsiyet özdeşleşmesi sonunda ortaya çıkmaktadır. Erkek çocuklarda Oedipus, kız çocuklarda Electra kompleksi çözüldüğü anda cinsiyet özdeşleşmesi tamamlanmış demektir. Başlangıçta kız çocuk da erkek çocuk da sevgi objesi olarak annelerine bağlandıkları halde, erkek çocuk -annesini sevmekten dolayı- babasının kendisini cezalandıracağı korkusuyla annesine olan sevgisini bastırır ve babasını model (ego ideali) alır. Buna benzer bir durum -kastasyonu uğramış olma düşüncesine ve erkek vücuduna gıpta- kız çocuklarda Electra kompleksi yaratmaktadır. Fakat Freud'da Electra kompleksinin nasıl çözüldüğü konusunda bir açıklamaya rastlanmıyor. Teori, bu kompleksin çözülmesi üzerine kız çocuğun babayı sevgi objesi diye almaktan vazgeçip anneyi kendisine ego ideali yaptığını ileri sürer. Aslında Oedipus kompleksinin nasıl çözüldüğü de tatmin edici bir açıklamaya kavuşmuş değildir (Bu komplekslerin mahiyeti ve çözümleri konusunda özellikle bak: Freud, 1923).

Freud'un ahlâkî gelişme ve davranışla ilgili bazı görüşleri yeri geldikçe ele alınacaktır. Fakat teorisinin esası yukarıda verilmiştir: Bu görüşler psikanalitik teorisinin bütününe ilgilendiren iddialara dayandığı için, teorisinin bütününe yapılan tenkitler burada da geçerlidir. Meseleyi sadece ahlâk açısından ele alırsak, psikanalitik teori bize neler getirmiştir sorusuna müsbet bir cevap vermek mümkündür. İlk defa Freud ahlâkın doğuştan gelen insiyaklarla ilgisi bulunmayan bir sosyal öğrenme meselesi

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 59

olduğunu açıkça ortaya koymuştur. İkinci olarak, özdeşleşme -identification- yoluyla öğrenme olayı Freud'un öncü fikirleri sayesinde önemli ve geniş çaplı araştırmalara konu olmuştur. Ve nihayet, vicdanın kuvveti ile ahlâklılık arasındaki, fizikî ceza ile vicdan arasındaki münasebetler konusunda Freud bize büyük ışık tutmuştur.

Şimdi de çoğuna Freud'un fikirlerinin öncülük ettiği sahalarda yapılmış olan en yeni sosyal öğrenme teorilerini ve araştırmaları ana hatlarıyla gözden geçirelim.

TEORİLERİ

İnceleyeceğimiz teorilerden üçüncü gruba girenler, ahlâkî bir sosyal öğrenme meselesi olarak inceleyenlerdir. Ahlâk öğrenilen birşeydir, yani ferdin hayatının büyük bir kısmını, hatta bütününe kaplayan bir öğrenme hadisesidir. Bu yüzden psikolojide ahlâkî gelişme hep sosyalleşme başlığı altında incelenmiştir: İlk çocukluk çağından başlayarak sosyal yaşayışın gereklerini öğrenmek. Fakat burada öğrenme terimini çok geniş bir anlamda kullandığımız gözden kaçmamalıdır. Öğrenme, doğuşumuzdan sonra çevremizle temas sonucunda edindiğimiz davranış şemalarını belirtmektedir, yani "doğuştan olmayan" anlamına gelmektedir. Bu öğrenmenin mahiyeti ve dayandığı prensipler konusunda psikologlar anlaşmış değildiler.

Şimdi biz sosyalleşmeye girerek konuyu genişletmek ve dağıtmak yerine, sosyalleşme prosesinin doğrudan doğruya ahlâk öğrenmesini ilgilendiren tarafları üzerinde duracağız.

Hakikatte sosyal öğrenme teorileri temelde birbirine çok benzeyen, ancak bazı izahlar konusunda birbirinden ayrılan görüşlerden ibarettir. Bu yüzden psikoloji literatüründe bunların hepsi birden tek bir "Sosyal Öğrenme Teorisi" başlığı altında incelenmektedir. Şimdi bu ortak

60/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

temel prensipleri anlattığımız zaman niçin çeşitli teoriler yerine bir tek teoriden bahsedildiği daha iyi anlaşılacaktır.

Sosyal öğrenme teorisine göre, bir kimsenin ahlâk normlarını ve değerlerini öğrenmesi esas itibarıyla ceza-mükâfat yoluyla ve bir kimseyi model edinmekle olur. Ceza ve mükâfat bütün Behaviorist psikologların öğrenmeyi açıklamak için kullandıkları temel kavramlardır. Model edinmeye gelince, bu kavram genellikle başka birkaç kavramın anlattığı şeyi ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Bu terimler ise özdeşleşme ve taklittir. Özdeşleşme bir kimsenin kendisini bir başkasıyla bir tutması, arada bir ayniyet görmesi demektir. Taklit de aynı mânâyâ gelir; bir kimse kendisiyle özdeşleştiği kimsenin davranışlarını kendi davranışları olarak benimser. Ancak özdeşleşmenin bütün şahsiyeti içine alan bir durum olmasına karşılık taklit için mutlaka böyle bütün halinde özdeşleşme gerekmez. Kısacası, sosyal öğrenme teorisi ahlâkî davranışın kazanılmasını "modellerle öğrenme" prensibine dayandırmaktadır. Fakat bu modellerin kimler olduğu, hangi hal ve şartlarda kimlerin model olarak seçildiği meselesi kolaylıkla cevap verilir bir soru olmaktan çok uzaktır. Hakikatte psikologu da kimin örnek alındığı değil, örnek (model) almanın hangi değişkenlere bağlı olduğu meselesi ilgilendiriyor. Şimdi örnek alma veya taklitin nasıl açıklanmaya çalışıldığını görelim. Bu açıklama teşebbüslerinden birini, taklitin cinsiyet özdeşleşmesine dayandığı iddiasını, yukarıda Freud bahsinde görmüştük. Sosyal öğrenme teorileri meseleyi daha çok ceza-mükâfat açısından ele alıyorlar. Sosyal öğrenmecilere göre, Freud'un o kadar uğraşp da açıklayamadığı cinsiyet özdeşleşmesi bir "seçici pekiştirme" olayından ibarettir. Erkek çocuklar ve kız çocuklar toplumun kendi cinslerinden beklediği davranışları yapınca mükâfat, yapmayınca ceza görürler. Böylece erkek çocuk erkek gibi, kız çocuk kız gibi davranmayı öğ-

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 61

renmiş olur. Cinsiyete ait davranışların örneği anne ve baba olduğu için de onlar taklit edilirler. Bu açıklama Freud'unkinden daha tatminkâr değildir. Karşımıza iki problem çıkıyor ki seçici pekiştirme prensibi bu problemleri çözecek gibi görünmemektedir. Herşeyden önce, çocuklar cinsiyetleriyle ilgili sosyal hüviyetlerini ve ahlâkî davranışları büyüklerin seçici pekiştirmeleri ile öğrenselerdi, bu öğrenmede hiçbir modele ihtiyaç kalmazdı. Gerçekten, Brovvn'ın (1965) da ifade ettiği gibi, dul bir baba kızını, dul anne de oğlunu kız ve erkeklerden beklenen davranışları tam benimseyecek şekilde yetiştirebilirlerdi. Fakat araştırmalar kadar günlük müşahede de gösteriyor ki çocuklar karşılarında örnek görmedikçe öğrenmeleri eksik, kusurlu kalmaktadır. İşin ahlâkî yanı büsbütün tartışmaya açık görünüyor: Seçici pekiştirme ahlâk öğrenmesi için yeterli olursa, çocukları pekiştiren büyüklerin yaptıkları kötü davranışlar, çocuğu gereği gibi pekiştirdikleri takdirde, onda hiçbir kötü etki yapmaz. İyi davranış örnekleri de onun karakterinde iyi bir etki yapmaz. Halbuki bu doğru değildir.

Seçici pekiştirme açıklamasının ikinci ve belki daha aşikâr bir eksik yanı, cezanın etkilerine gerekli önemi vermeyişidir. Eğer çocuk cezalandırıldığı şeyi yapmaktan kaçınır olsaydı en şiddetli disiplinle yetiştirilenlerin en vicdanlı kişiler olması gerekirdi. Halbuki biz cezanın etkilerini gereği gibi bilmemekle beraber, açıkça görüyoruz ki dayak terbiyesi pek de ahlâklı kişilerin yetişmesine yol açmıyor. Mamafih, bu tartışmayı ileride ceza ve mükâfatın rolü ile ilgili bahse bırakmak doğru olacaktır. Şimdi özdeşleşme denen prosesin sosyal öğrenme teorileri tarafından nasıl ele alındığını görelim.

Freud'un özdeşleşme teorisi, elimizdeki problemi çözmekten ziyade büsbütün muğlak bir hale getirmiş bulunuyor. Nitekim kendisi de önce karmaşık izah teşebbüslerine giriştikten sonra tatmin edici bir sonucu varamamış ve "Erkek çocuk erkek gibi, kız çocuk da kız gibi

62/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

davranır. Çünkü beden yapıları -yani erkek çocuk erkek olduğu, kız da kız olduğu için- onların bu istikametlerde davranmalarına müsaittir" (1923) şeklinde özetleyebileceğimiz basit, sade bir izaha dönmüştür. Fakat acaba özdeşleşme kavramını büsbütün atabilir miyiz? Eğer bizim davranışlarımıza biyolojik yapımız yön veriyorsa, özdeşleşmenin yeri ne olabilir? İşte sosyal öğrenme teorileri bu noktada Freud'unkinden daha geniş bir özdeşleşme kavramı kabul ediyorlar. Onlara göre ahlâkî davranışın kökeni sadece cinsî hüviyet kazanmakta değildir; insan cinsî rolleri değil, diğer bütün ahlâkî davranışlarını -kısacası, bütün sosyal davranışları- başkalarını model edinmek suretiyle öğrenir. Böyle bir prosesin varlığını nereden anlıyoruz? Bir kimse ahlâk standartlarına uygun davranmadığı zaman kendisini suçladığına göre, başkalarının standartlarına göre hareket ediyor yani başkalarının rolünü alıyor demektir. Üstelik bu suçlama başka şahısların bulunmadığı yerde de görülmektedir. Eğer özdeşleşme olmasaydı biz ahlâk standartlarına göre değil, sadece hazlarımızın tatmin olup olmadığına bakarak hareket edecektik. Çünkü insanın biyolojik varlığı ahlâk standartları ihtiva etmez.

Yakın zamanlara kadar özdeşleşme global bir fenomen olarak düşünülüyordu. Çocuk ya ebeveyninin cezacı disiplininden korktuğu için onların görüşlerini kabul ederek tasviplerini kazanır (savunmacı özdeşleşme), yahut ebeveynin sevgisini kaybetmek endişesini yenebilmek için bütün gücüyle onlar gibi olmaya çalışır (gelişmeci özdeşleşme) deniyordu. Fakat bu iki tip proses üzerinde yapılan araştırmalar göstermiştir ki özdeşleşme hiçbir zaman bütün halinde değildir. Çocuk ebeveynin bazı özelliklerini kapmaya daha müsaittir, bazılarını -burada ebeveynin ahlâkî değerlerini- almayabilir. Ayrıca, bazı özelliklerin kavranması ve taklit edilmesi başkalarından daha kolay olabilir. Meselâ çocuk, babasının mekanik maharetini (açık davranış şeklinde ortaya çıktığı için) kolayca

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 63

kavradığı halde, onun iç psikolojik durumlarını bazan hiç anlayamaz.

Şu halde özdeşleşme, bütün yerine parçalı ve seçici bir proses olduğuna göre, özdeşleşme ile taklit arasında herhangi bir fark görmeyenlere hak vermek gerekiyor. Ortada bir model vardır ve model ile taklit eden şahsın davranışları arasındaki benzerliğin doğuşunda modelin davranışı belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu benzerliğin temelindeki psikolojik proses esas itibarıyla bir "görme yoluyla öğrenme"den ibarettir. Modele ait davranışlar müşahede edilirken, bu davranışlar birer uyarıcı olarak taklit eden şahısta idrakî tepkiler uyandırır; bu uyarıcı ve tepkiler merkezî sinir sisteminde birleştirilir ve bütünleş-tirilir. Daha sonra çevrede uygun durumlar ortaya çıktığı zaman -aynı tip uyarıcılarla karşılaşılınca- taklitçinin ilk müşahede sırasında zihninde şifrelenmiş olduğu bu eski müşahede unsurları eski imajı harekete geçirir; zihinde yeniden canlanan bu imaj taklit edilecek tepkilerin yapılması için bir rehber rolü oynar. Tepkinin gerçekten yapılıp yapılmayacağı ise pekiştirmeye bağlıdır (Bandura, 1968).

Gözlemlenilen öğrenme ve taklit ile ilgili araştırmalar daha ziyade modele bakılarak ilcaî (impulsive) davranışlara set vurma ve iğfal edici durumlar karşısında direnme üzerinde durmaktadır.⁸ Bu araştırmalarda modellerin çeşitli situasyonlardaki davranışları çeşitli derecelerde cezalandırılmak ve mükâfatlandırılmak suretiyle, onları gören çocukların davranışlarını ne dereceye kadar modele ayarlayacakları aranmıştır. Dikkati çeken bir netice, modelin norma aykırı davranışının cezalandırılması halinde çocukta bu durumu görmeyen ket vurucu bir rol oynamasına rağmen, böyle bir müşahadenin çocuktaki mevcut

⁸ Örnek araştırmalar için bak: Stein (1967), Walters and Parke (1964), Walters, *Leat and Mezei* (1963), Bandura, *Ross and Ross* (1963 a v b), Bandura (1965), Bandura and Kupers (1964), Mischel (1965)

64/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

kontrol seviyesini yükselttiği belli değildir. Daha doğrusu, çocuk modellerin norma aykırı davranışını görünce onlara kolayca kanabildiği halde, modellerin ahlâk standartlarına uymak maksadıyla şahsî ihtiyaçlarını tatmin etmekten vazgeçtikleri durumları o kadar kolay benimsemiyorlar. Pek muhtemeldir ki burada motivasyonla ilgili faktörler önemli rol oynamakta ve bir davranışın sadece müşahade edilmesi ona uymak için gerekli motivasyonu sağlayamamaktadır. Fakat bu sahadaki araştırmaların henüz çok az sayıda olduğu ve bazı metodolojik kusurlar taşıdığını hatırdan çıkarmamalıyız.

Üzerinde en çok durulan konulardan biri de saldırganlığın öğrenilmesinde özdeşleşmenin rolüdür. Bu konu özellikle ahlâk terbiyecilerini -ve elbette ana babaları-çok ilgilendiriyor. Sosyal öğrenme teoriklerine göre çocuk tarafından sevilen bir baba ona karşı kuvvet kullanmayı öğrenecektir. Fakat babaları tarafından çok sevilen çocuklarla yapılan araştırmalar özdeşleşme ile kuvvet gösterme vasfı arasında herhangi bir bağ bulunduğunu göstermiyor. Bu ikisi arasında bir bağlantı bulunduğunu, yani babaların kuvvet gösterme vasfını kendileri de yaşıtlarına karşı kullanan çocukların mevcudiyetini gösteren araştırmalar yok değildir, fakat onların bulduğu münasebeti başka şekillerde açıklamak her an mümkündür. Meselâ babanın çocuğa karşı kudretini kullanması onu pekâlâ engeller (früstrasyona uğratar) ve çocuk bu engellemeyi kendi yaşıtlarına saldırmakla gidermeye çalışabilir. Bununla beraber, çocuğun saldırgan bir kimse ile özdeşleşme gösterdiği ve saldırganlık vasfı kazandığı iddiası tamamıyla çürütülmüş değildir.

Taklidi Belirleyen Faktörler. Taklit ile özdeşleşmenin aynı kavramlar olduğunu biraz önce belirtmiştik. Bu yüzden başka müelliflerin özdeşleşme başlığı altında sınıfladıkları "Model edinme" davranışlarını biz taklit türleri

¹ Örnek olarak bak: Hoffman (1960), Mischel and Grusec (1966).

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 65

olarak anlatacağız. Çocuk önünde gördüğü çeşitli örneklerden -model- birini seçerken bu seçimi hangi esaslara göre yapıyor? Bir başka kimse hangi özelliğinden dolayı çocuğa taklit örneği olabiliyor?

1. *Mükâfât Görme İsteği*: Model olarak alınan kimsenin davranışı ile o kimsenin çocuğa verdiği mükâfât arasında bir bağlantı kurulabilir. Bu bağlantı öğrenme teoriklerinin "ikinci dereceden pekiştirme" dedikleri prensibe göre olmaktadır. Eğer bir uyarıcı ardından mükâfât gelen bir başka uyarıcı ile çağrışım haline getirilirse, o birinci uyarıcı kendi başına pekiştirici bir rol oynar. Meselâ para kendi başına pekiştirici bir değer değildir -yenmez, içilmez, giyilmez, sevilmez-; ama para daima para ile alınan pekiştiricileri sağladığı için, onun bu rolünü öğrenmiş bir kimsenin gözünde kendi başına pekiştirici bir kaynak durumuna girer (Mowrer, 1950). Taklit olayında çocuk bir şahsın davranışları ile onun kendisine verdiği mükâfatları çağrışım haline getirmektedir. Bu türlü bir taklit için en müsait şahısların çocukla en yakın bir mükâfat verici ilişkiye girenler olduğu akla gelir. Nitekim araştırmalar (Mussen and Parker 1905, Sgan 1967) çocuğun en fazla anneye, yani kendisini beslemek suretiyle devamlı mükâfatlandırılan şahsa ait davranışları benimsediğini göstermektedir. Mükâfat görme ile taklit arasındaki ikinci bir ilişki ise, kendisi mükâfat gören bir modelin taklit edilmesidir (vicarious reinforcement). Bir model birtakım davranışları dolayısıyla mükâfat görüyor ve çocuk bu durumları müşahede ediyorsa (meselâ ebeveyninden mükâfat gören bir kardeşin müşahedesini) modelin o davranışlarını taklit etmesi pek muhtemeldir. Saldıran modelin mükâfat gördüğü bir laboratuvar tecrübesinde çocuklar onun davranışını büyük ölçüde taklit etmişlerdir (Bandura, 1962). Fakat burada taklit edilen davranış saldırganlık

66 / DEĞERLER PSIKOLOJISI

olduğu için değil, çevreyi kontrol etme bakımından etkili görüldüğü için cazip bulunmaktadır.

2. *Cezadan Kaçınma*: Burada çocuk kendi durumunu menfi şekilde bozacak sonuçlarla karşılaşmamak için taklit yapar. Durumunun menfi şekilde bozulması ya bir cezaya uğraması yahut bir mükâfâtı kaybetmesi halinde olur. Çocuk özellikle kendini yetiştiren büyüklerin istekleri dışında davranışlar yapması halinde cezalandırılacağı için, böyle bir cezadan kaçınmak üzere onların uygun buldukları davranışları ve bu arada kendilerinin yaptıkları davranışları taklit edecektir. Cezadan kaçınma ile mükâfât görme birbirinin tamamlayıcısı gibidir: Çocuk annesi gibi davrandığı takdirde hem ters bir davranışın getirebileceği cezadan kaçınmış olur, hem annesine benzediği için mükâfât görür. Açıkça görüldüğü gibi, burada-klâsik bir pekiştirmeli öğrenme sözkonusudur. Fakat çocuğun yapacağı davranışla ceza ve mükâfât arasındaki ilişkiyi kavrayabilmesi için özellikle annenin her zaman ceza verici veya her zaman mükâfatlandırıcı bir tavır takınmaması lâzımdır. Çocuk anneyi taklit ederek ondan mükâfât görebilmek için arada sırada bu mükâfattan uzak tutulmalıdır.

3. *Kudret İsteği ve Taklit*: Yukarıda, mükâfat gören saldırgan davranışın taklit edildiğini, fakat bu taklitin saldırganlığa değil de onun sağladığı neticeye -mükâfata-yöneldiğini söylemiştik. Whiting (1960) çocuğun kaynaklar -yiyecek maddeleri, oyuncak v.s.- üzerinde kontrol gücü bulunanları taklit ettiğini, böylece taklitin bir çeşit mevki kıskançlığından doğduğunu söylüyor. Çocuk bir kimsenin kendi hedefi olan kaynaklar üzerinde etkili bulunduğunu görünce onun mevkiine gıpta eder, kendisi de o mevkiide olmak ister. Böylece, orada bulunan şahıs gibi olabilmek için onu taklit eder. Fakat burada kaynakları

DEĞERLER PSIKOLOJISI / 67

kullanan, yani mükâfât alanın mı yoksa onları kontrol edenin mi daha çok taklit edildiği sorulabilir. Nitekim buradaki taklit olayının sosyal iktidar motivasyonuna mı yoksa mevki özenmesine (gıpta) mı bağlı olduğunu anlamak üzere yapılan bir tecrübe (Bandura, 1962) sosyal iktidar motivinin taklitte daha önemli rol oynadığını göstermiştir.

10

4. *Şahıslararası Benzerlik ve Taklit*: Buraya kadar anlattıklarımız hep motivasyona bağlı birer öğrenme olayını temsil ediyordu. Şahıslararası benzerliğe dayanan taklit ve özdeşleşme bir çeşit niyetsiz veya "farkında olmadan" öğrenmedir. Eğer bir şahıs bir vasfi dolayısıyla bir başkası tarafından özdeşleştiriliyorsa, onun ikinci bir vasfi da özdeşleştiren şahıs tarafından -farkında olmadan-taklit edilir. Başka bir ifade ile, şahıs kendisini bir vasıf bakımından öbürüne benzetiyorsa, onda bulunan başka bir vasfın da kendisinde bulunduğunu zanneder, öyle imiş gibi davranır. Burada herhangi bir motivasyonel durum sözkonusu değildir, sadece model şahıstaki vasfın model alan şahsın benlik kavramına -yani kendi nefsi hakkındaki düşüncesine- uygun olması yeterlidir (Stotland, 1961).

¹⁰ Araştırmacı üç kişilik bir grup kurarak, bir çeşit aile örneği olan bu sitede-yonda iki yetişkini seyreden bir çocuğun hangisini daha çok taklit edeceğini bulmaya çalışmıştır. Tecrübelerden birinde yetişkinlerden biri odadaki bütün oyuncakların (kaynaklar) kontrol gücünü elinde tutan şahıstır ve öbür yetişkinin bu oyuncakları kullanmasına müsaade etmektedir. Sosyal iktidar veya kudret hipotezine göre çocuğun birinci şahsı, mevki özenmesi hipotezine göre de oyuncaklarla oynayan ikinci şahsı daha çok taklit etmesi beklenir. İkinci bir tecrübeye ise oyuncakların kontrolünü elinde tutan şahıs bunlarla oynaması için yetişkinine değil, çocuğa müsaade etmektedir. İkinci dereceden pekiştirme öğrenmesiyle takliti izaha çalışanlar ise burada çocuğun kendisine oyuncak veren şahsı taklit etmesi beklendiğini söyleyebilirler. Bu oyun safhasından sonra her iki yetişkin çocuğun önünde çeşitli davranışlar yapmışlar, tecrübecinin tesbitine göre çocuk daha ziyade sosyal kudret

motiviyile hareket etmiş ve en çok kaynakları kontrol eden şahsı taklit etmiştir. Sosyal iktidar motivisi ikinci derece pekiştirme öğrenmesinden de daha kuvvetlidir.

68/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

Buraya kadar takliti belirleyen başlıca faktörleri gözden geçirmiş bulunuyoruz. Burada akla bazı sorular gelecektir: Taklit sadece çocuk davranışında görülen birşey midir? İnsanlar sadece bir başka insanı mı taklit ederler, yoksa bir insanın bir grubu veya bir grubun bir başka grubu taklit etmesi de sözkonusu mudur?

Bunlar ve benzeri sorular hayatta her zaman rastladığımız taklit olayları ile karşılaştırılır. Gerçekten, taklit sadece çocuğa mahsus olan veya çocuklukta yapılan birşey değildir. Taklit veya özdeşleşme sadece yetişkin çağa kadar olan bir hadise değildir. Burada şu noktayı tekrar ve önemle hatırlatmakta fayda görüyoruz. Psikologların ahlâkî gelişmeyi meselâ 16 yaşına kadar tamamlanan bir proses gibi göstermeleri, 16 yaşından sonra ahlâkî öğrenmenin artık bitmiş olduğunu söylemek anlamına gelmez. İnsan 16 yaşına kadar artık başkalarının empoze ettiği kalıplara hiç düşünmeden uyacak yerde, artık kendi kendine ahlâkî hükümler verebilecek hale gelir. Ahlâkın bir davranış ve bilgi sistemi olarak öğrenilmesi bütün ömür boyunca devam eden bir olaydır. Şu halde ahlâk öğrenmesi devam ettiği sürece taklitin de görülmesi pek tabiidir.

Sosyal muhtevalı öğrenmelerde şahıstan şahısa yapılan taklitten belki daha önemlisi ve çoğunlukla görüleni grupların taklitidir. İnsanlar ya içlerinde buldukları sosyal grubun bir üyesi olarak o gruba ait davranış standartlarını ve kıymetleri benimserler veya fiilen mensup buldukları grup dışında bir başkasına girmeye özenirler ve o grubun standartlarını benimserler. Sosyal psikolojide şahsın kendini özdeşleştirdiği gruba "referans grubu" adı verilir. Şu halde bir kimse kendi dahil olduğu grubu referans grubu olarak alabileceği gibi, dışarıdan bir grubu referans grubu diye de seçebilir. Bu gerçek gözönünde tutulunca, insanın içinde bulunduğu gruba göre norm ve kıymetler kazanmasından bahsetmek, işi çok basitleştirmek ve aynı zamanda hataya düşmek demektir.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 69

Böylece taklitin sosyal hayatta aldığı şekil sosyal psikolojinin ve kısmen sosyolojinin iki ana konusunu teşkil ediyor. Bunlardan biri "Referans Grupları", diğeri ise "Liderlik" psikolojisidir. Referans grupları üzerinde birçok araştırmalar ve teorik çalışmalar yapılmıştır (Özellikle bak: Merton, 1968). Burada en önemli problemlerden biri insanın karşısındaki muhtemel referans gruplarından hangisini seçeceğini tayin eden faktörlerin bulunmasıdır. İçinde bulunulan grupların referans grubu oluşunun temel sebepleri nisbeten daha kolay belirlenebilmektedir; buna karşılık dışarıdan bir grubun seçilmesiyle ilgili başlıca bağımsız değişkenler henüz birer başlangıç hipotezi seviyesinde kalmış bulunuyor. Bu hipotezlerden birkaçını sayacak olursak, diyebiliriz ki kendi grubu içinde nisbeten izole edilmiş durumda bulunanların dış grupları seçmesi ihtimali hayli yüksektir. Dışarıda bir grup seçilirken de, bu grubun sosyal bünye içinde itibar seviyesinin yüksekliği başlıca çekicilik kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Yine, sosyal hareketliliğin yüksek olduğu toplumlarda insanların daha yukarı sosyal katlardan referans grupları seçmeleri beklenir, çünkü yukarı tabakaların sosyal tırmanma için açık olması insanlarda grup-dışı hevesleri kamçılayıcı bir rol oynamaktadır. Liderlik konusuna gelince, burada insanın insanı takliti sözkonusudur. Burada liderlik psikolojisinin temel bulgularını vermek ve tartışmasını yapmak konumuzun çok dışında kalacağından sadece şunu söylemekle yetinelim: Özdeşleşme davranışı daha çok lider şahıslara yönelmekte, yani bir kimse daha çok kendisini takip etmekte fayda gördüğü kişiyi taklit etmektedir.

Gerek grupla gerekse fertle özdeşleşmenin topyekûn olmaktan ziyade parçalı olduğu anlaşılmaktadır. Yani bir kimse bir şahsı veya grubu kendine referans olarak aldığı zaman o kişiye veya gruba ait her türlü norm ve kıymeti değil, bunlardan bir kısmını benimsemektedir.

70 / DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

Gruptan gruba özdeşleşme meselesine gelince, bu da sosyal değişme ve kültür değişmesi ile uğraşanları çok yakından ilgilendiren bir konudur. Genellikle değişme dışarıda bir grubun model alınması şeklinde olduğu için burada bir grubun bir başkasını -bazan iki taraflı- taklit etmesi sözkonusudur. Burada öbür kıymetler meydanında ahlâk kıymetleri de taklit yoluyla benimsenir.

Sosyal MEVKİLER, ROLLER VE DEĞERLER

Değerlerin öğrenilmesi daha ziyade rol öğrenmesi şeklinde bir sosyal öğrenmedir. Herkesin toplum içinde bir mevkii (kız, erkek, memur, tüccar, evli, dul, genç vs.) ve bu mevkii için toplumun uygun gördüğü rolleri vardır. Şu halde biz bulunduğumuz her mevkide o mevkideki insanların neler yapması, neler düşünmesi, nelere kıymet vermesi vs. gerektiği hakkında fikirlere sahip oluruz. Bir erkek olarak cesaret, azim ve sebat, soğukkanlılık gibi vasıflar bizim değer verdiğimiz şeyler olur; bir genç kız iffetli kalmanın büyük bir değer olduğunu öğrenir, vs. Bu değerler arkalarında toplumun desteği

buldukça bizde kuvvetle yer eder, fakat bu destek zayıflayınca değişmeye veya dejenere olmaya müsaittir.

Bölüm II

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ ÜZERİNDE TECRÜBÎ BİR ARAŞTIRMA

I Giriş

Bu araştırma davranışın bazı temel değişkenleriyle ahlâkî hükümler arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak gayesiyle yapılmıştır. Bu bakımdan asıl gayesi bazı temel psikolojik proseslerin aydınlatılmasına yardımcı olmaktır. Fakat araştırmanın malzemesi belli bir insan grubunun belli birtakım sosyal konulardaki düşüncelerini aksettirdiği için burada ikinci bir gaye daha ortaya çıkıyor: Türk toplumunun belli kesimlerinde çeşitli ahlâkî durumlar karşısında ne türlü reaksiyonlar görülmektedir? Yine bu kesimlerde nasıl bir değerler hiyerarşisi mevcut bulunmaktadır? Önce araştırmamızın temel kavramlarını açıklarsak araştırmanın kuruluşu ve hedefi daha iyi anlaşılacaktır.

1. AHLAK DEĞERLERİ

Araştırmamızın birinci kısmı sosyal değerlerle ahlâkî hükümler arasındaki ilişkinin incelenmesine ayrılmıştır. Acaba sosyal değerlerle ahlâkî hükümlerin ne gibi bir ilişkisi olabilir? Hepimiz biliyoruz ki ahlâkî değerler diğer değerlerle birlikte insanın değer sisteminin bir parçasını teşkil eder; yani her cins değer aynı bütünün birer parçası olmak itibariyle birbiriyle organik bir ilişki içindedir. Yine biliyoruz ki insanın davranışları -bazı istisna-

74 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

lar dışında- onun değerler de dahil olmak üzere kognitif sisteminin bir yansımasından ibarettir.

Değerler -her zaman olmamakla birlikte- davranışta birer bağımsız değişken rolü oynar. Mesela bir insanın resim sergilerini gezmesi, eğer prestij kazanmak gibi bir sosyal değer uğruna değilse, bize onun estetik değeri hakkında bir fikir verir. Dua etmek veya dua etmenin manasızlığına inanmak o insandaki dinî değerini yerini belirtir.

Şu halde bu bilgilerden hareket ederek "Her cins davranışın ilgili olduğu bir değer sahası vardır; her değer kendisiyle ilgili davranışlar düzenler." diyebilir miyiz? Bunu söylediğimiz takdirde ahlâkî davranışın kökünü sadece ahlâkî değerlerde aramakla kalmayacak, aynı zamanda değer sahalarının - iktisadî, estetik, sosyal vs.- birbirinden bağımsız bütünler olduğunu kabul etmiş bulunacağız. Günlük yaşantımız değilse bile Psikoloji'deki bilgilerimiz böyle bir düşüncenin yanlış olduğunu göstermektedir.¹¹

A. TUTARILIK İHTİYACI VE KIYMETİER

Değerler niçin birbirinden bağımsız olamaz? Çünkü insan intibakının en önemli problemlerinden biri gerek davranışlar, gerekse düşünce unsurları arasında ahenk sağlayabilmektir. Bu ahenk veya uyuma sadece insan davranışının mantıkî bir insicam göstermesi gerektiğini düşünen psikologların ortaya attığı bir kavramdan ibaret değildir, insan böyle bir ahengi fiilî olarak arar ve herhangi bir sebeple uzlaşmayan unsurları bir denge veya uyuma haline getirir. Uyuşmazlık düşünce ve davranışlar arasında olabileceği gibi, düşünce muhtevasının çeşitli unsurları (değerler, tutumlar, bilgiler vs.) arasında da olabilir. Örnek verecek olursak, yağmur yağacağını bildi-

" Bu problemin felsefedeki tartışması için daha önce "Felsefi Ahlak Teorilerinin genel değerlendirilmesi" başlığı altında verdiğimiz bilgiye başvurulabilir.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 75

ği halde şemsiyesini almadan çıkan adamın düşüncesi ile davranışı birbiriyle uyuşmamaktadır.¹²

Düşünce unsurlarına gelince, bir kimse hem insanın tek hücreden tekâmül yoluyla ortaya çıktığını söyleyen bir biyolojik teoriye, hem de doğrudan doğruya yaratıldığını söyleyen bir dine inanabilir.

Birinci örnekte şahıs içine düştüğü mantıksızlığı tutarlı bir hale getirebilmek için şöyle düşünebilir: (1) Ben ahmağın biriyim, yağmur yağacağını bildiğim halde şemsiyemi almadım. Zaten ne zaman tedbirli davrandım ki. (2) İki dakika yağmurda kalmak iki saat şemsiye aramaktan daha iyidir. Zaten karım beni derbederlikle suçlayıp duruyor. (3) Yağmur o kadar şiddetli değildi, üstelik yağmurda kaldıktan sonra sıcak bir yere kavuşup bir fincan çay içmenin zevki bu sıkıntıya kat kat değer... İkinci halde ise dindar şahıs Âdem ve Havva hikâyesinin birtakım ahlâkî prensipleri -insanların aynı soydan gelmiş eşit yaratıklar olduğu gibi- göstermek üzere bir metafor (istiare) olarak anlatıldığını, kutsal kitabın biyoloji kitabı gibi ilim teorileriyle uğraşmayacağını söyleyebilir. Bu düşüncelerin hepsi de başkalarına karşı mazeret göstermek gibi maksatlı uydurulmuş şeyler olmayıp, tamamen samimi bir zihnin kendi içinde tutarlı olma çabasını aksettirir. Dışarıdan baktığımız zaman bir kimsenin pek tutarsız görünen düşünce ve davranışlarının onu hiç de rahatsız etmiyor görünmesinin başlıca sebebi budur.

Değerler bizim zihnî (kognitiv) muhtevamızın başlıca unsurlarıdır. Onlar arasında da yüksek seviyede bir ahengin kurulması, ortaya çıkacak uyumsuzlukların he-

¹² Uyumsuzluğun ölçüsü ile ilgili hiçbir ciddi bilgi kazanmış değiliz. Fakat şahsın daha sonra bu iki şeyi -düşünce ile ona uymayan davranışı- birbirini tutar hale getirmek veya hiç değilse uyumsuzluğun hiç önemli olmadığını göstermek üzere yaptığı gayretler bize onun bir "zihnî gerginlik" duyduğunu göstermektedir. Böylece, uyumsuzluğun varlığı süjenin bir ahenk kurmaya çalışmasıyla anlaşılıyor. Bu nokta çok tanınmış bir sosyal psikoloji teorisinin temel varsayımlarından (assumption) biridir ve teori bu yüzden şiddetli tenkitlere uğramıştır. İlgili duyanlar Festinger'in "Kog-nitive Dissonance" teorisini ve ona yapılan itirazları okuyabilirler.

76/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

men giderilmesi insan intibakı için zorunludur. Bir kimse hürriyete çok değer veriyorsa herhangi şekilde bir otorite-taryanizme de aynı şekilde değer veremez. Yine, hürriyete verdiği değerle birlikte sanata da değer vermesi kaçınılmaz görünmektedir.

b. DEĞERLER UYUŞMASI NİN SİMRİARİ

İnsanın sadece bir değer sahası içindeki tavırları değil, çeşitli değer sahalarındaki tavırları da birbiriyle tutarlı olmaktadır. Fakat bu tutarlılık veya ahengin nasıl kurulduğunu bilemiyoruz. Günlük hayatta hepimiz şahit olmuşuzdur ki, bize hiç uzlaşmaz gibi görünen birtakım değerler bazı kimselerde pekâlâ birarada yaşamaktadır. İlk bakışta bu kimselerin zihinlerini kalın duvarlarla bölümlere ayırdıklarını ve herbir bölümdeki muhtevanın öbürüne hiç karışmadığını düşünebiliriz. Nitekim Psikoloji tarihinde hadisenin gerçekten böyle olduğunu düşünenlere rastlanır. Fakat insan zihninin bütünlüğü ve dinamik yapısı bu düşüncenin yanlışlığını gösteriyor. Gerçekte olan şudur: Bize birbiriyle tutarsız hatta tam zıt görünen değerler, o şahsın zihninde özel bir yorumla bağdaştırılmıştır. Biz hangi halde hangi yorumun yapılacağını bilmiyoruz, ama tutarsız zihnî unsurları ve davranışları tutarlı hale getirmek üzere ne türlü mekanizmaların çalıştığını biliyoruz.¹³

c. AHLÂKİ HÜKÜMİER VE DEĞERLER

Hangi tip mekanizma ile olursa olsun, değerler arasında bir uzlaşma görülmektedir. Buradan bizim proble-

¹³ Bu konuda bilgi edinmek isteyenler Sosyal Psikolojideki denge ve tutarlılık teorilerini gözden geçirebilirler. Özellikle bak: F. Heider, *The Psychology of Interpersonal Relations*, New York, John Wiley and Sons, Inc., 1958; L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*. New York, Harper, 1957; M.J. Rosenberg and R.P. Abelson, *An Analysis of cognitive balancing*. C.I. Hovland ve I. L. Janis (Eds) in *Attitude Organization and Change* adlı eseri, Yale U. Press, 1960.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 77

mimiz için çıkan sonuç şu ki, ahlâkî değerler kendi başlarına bir kognitif kategori teşkil etmezler; bunların başka sahalara ait değerlerle mutlaka ilişkili olmaları gerekir. Gerçekten, hiçbir değer sahasının başka sahalara olan ilişkisi ahlâkî değerlerde görüldüğü kadar sıkı ve yaygın değildir. İnsanın iyi ve kötü kategorilerine sokmadığı düşünce ve davranış pek azdır. Fakat ahlâkî değerlerle diğerlerinin tek veya iki taraflı ilişki halinde olmaları şimdilik bizim için o kadar önemli değildir. Şu anda bütün mesele, belli bir değer profiline sahip bir kimsenin başka bir değer profiline sahip bulunan kimseye göre ahlâkî tavırlar bakımından nasıl bir fark göstereceğini anlamaktan ibarettir.

Ahlâkî değerlerle öbür değerler arasındaki ilişki -hiç değilse teorik olarak- çoktur ve bunların herbiri ayrı araştırma konusu olabilir. Biz burada özellikle iki noktayı araştırdık:

1. Değer profili veya hiyerarşisi bakımından belli bir yerde bulunan kimseler hangi türlü davranışları daha çok veya daha az ahlâka aykırı bulmaktadırlar? Mesela estetik değeri ağır basan bir adam ile ekonomik değeri ağır basan bir kimse, vergi kaçırmanın ne derece ahlâkî olduğu konusunda aynı şeyi mi düşünmektedirler? Farklı iseler, bu farklar herhangi bir özellik (pattern) gösterir mi?

2. Genel bir hoşgörülük ölçüsü bulmak mümkün olsa, acaba çeşitli değer tipleri bu hoşgörülük mikyasında nerelere düşebilir? Ahlâk-dışı hallere kimler aşırı hassasiyet göstermekte, kimler yapılan hareketi o kadar önemli görmemektedirler?

Bu noktaları araştırmak üzere nasıl bir metod ve teknik kullandığımızı ileride metod bahsinde etraflıca açıklayacağız.

78 / DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

2. AHLÂKÎ GELİŞME ve DEĞERLER

Ahlâkın bir öğrenme ve gelişme konusu olduğunu hepimiz biliyoruz. Ahlâk problemini inceleyen psikologların çoğu, bu gelişmenin herbiri öncekileri içinde bulundurmakla beraber onlardan ayrılan ve daha üst bir seviye yaratan merhaleler halinde ilerlediğini iddia etmişlerdir. Daha önce sözünü ettiğimiz J. Piaget ve Kohlberg bunların en önemlileri arasındadır. Merhale teorikleri ahlâkî gelişmeyi değerlerin dışında, adeta onlardan bağımsız olarak ele almışlardır. Gerçekten, çocuğun ahlâkî otonomiye bir gelişme sonucu ulaştığını, böylece her insanın gelişmesinde varılan üst seviyenin ahlâkî otonomi olduğunu söyleyebiliriz. Fakat meselâ ekonomik değerlerin belli bir gelişme merhalesini temsil ettiği söylenemez. Gelişme kronolojisi içinde değer sahalarını bir çeşit ağırlık hiyerarşisine -mesela önce maddî değerler, sonra ahlâkî, sosyal, daha sonra estetik değer gibi- sokmamız da mümkün değildir.

Bununla birlikte, ahlâk anlayışları bakımından belli bir seviyede olanların değer profillerinin de bazı özellikler göstermesi beklenebilir. Günlük müşahedelerden alınan intibaa göre meselâ dinî değer bakımından yukarıda bulunan bir kimse genellikle eşitlik esasına dayanan bir adalet fikrine sahip bulunmaktadır. Burada işlenen suçun veya yapılan ahlâka aykırı hareketin misli ile karşılanması esastır.¹⁴ Ekonomik değeri ağır basan kimseler için de böyle bir iddia ortaya atılabilir. Öbür yandan, ilmî ve estetik değerlerin yüksekliği fonksiyonel adalet ölçüleri üzerinde fazla duyarlık gösterilmesine müsait değildir; klâsik adaletin -herkese yaptığına göre- uygulanmasını-

Yanlış anlamaya engel olmak üzere hemen belirtelim ki, dindar insanların, özellikle din adamlarının affedici olmaları bizim söylediğimizi yalanlamaz. Burada anlatmak istediğimiz şey hoşgörülük meselesi değil, neyin ahlâka aykırı olup olmadığı meselesidir.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 79

dan ziyade süjenin özel durumlarının dikkate alınması ve anlaşılması üzerinde durulur.

Örnekleri çoğaltabiliriz. Ama şimdilik bütün bu söylediklerimiz sağduyuya ve bazı sistemli müşahedelere dayanan spekülasyonlardan ibaret bulunmaktadır. Biz bu spekülasyonların gerçekliği olup olmadığını araştırmak üzere değer profilleriyle ahlâkî gelişme merhalelerinin karşılaştırmasını yaptık. Araştırmanın tekniği metod bahsinde anlatılacaktır.

3. OZ DEĞERLENDİRME

Araştırmanın temel psikolojik prosesler bakımından üçüncü problemi, insanın kendi hakkındaki ahlâkî hükmü ile başkaları için verdiği hükümler arasındaki ilişkidir.

Hakikatte özdeğerlendirme (bir kimsenin kendi nefsi hakkında verdiği değer) ile başkalarını değerlendirme arasındaki ilişki birden fazla problemi ihtiva eder. Her-şeyden önce, başkalarına karşı tavrın, insanın kendi nefesine olan tavrı ile doğru orantılı olduğu hakkında yaygın bir kanaat vardır: Bir kimse kendisini ne kadar suçlu buluyorsa -ne kadar vicdan azabı duyuyorsa- başkalarına karşı o derece serttir. Başka bir ifade ile kendi nefesine yönelteceği saldırganlığı başkalarına yöneltir. Onları cezalandırırken hakikatte kendini cezalandırmış olur. Eğer böyle ise, kendi nefsi hakkında yüksek bir değere sahip olanlar genellikle hoşgörülük sahibi, kendini aşağı bulanlar ise şiddete yönelik olacaktırlar.

Bu iddia meslekdaşı kimseler (laymen) arasında, pek muhtemelen Freud'la ilgili vülgarizasyonların etkisiyle, oldukça yayılmış bulunmaktadır. Psikolojide vicdanın teşekkülü, işleyiş tarzı, kendini suçlama ve başkalarını suçlama gibi meselelerle ciddi bir şekilde ilk defa Freud meşgul olmuş, kendinden sonra bu sahalarda çalışanları

80/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

önemli ölçüde etkilemiştir. Freud'a göre kendini çok suçlayan kimse kendini az suçlayan kimseye göre daha az suç işleyen bir kimsedir; yani vicdan azabı ile suçluluk arasında ters bir orantı vardır. Bunun sebebi de, az suç işleyenlerin veya hiç işlemeyenlerin kendilerindeki saldırganlık içgüdüsünü başkaları yerine kendi nefislerine döndürmüş olmalarıdır. Zaten suç işlemek, saldırganlık içgüdüsünü dışarıda bir kanala yöneltmiş olmak demektir. Şu halde vicdanı çok kuvvetli yani çok az suçlu kimselerin kendilerini daha aşağı bir seviyede değerlendireceklerini, zayıf vicdanlıların ise kendilerini ahlâkî bakımdan rahat hissedeceklerini söyleyebilir miyiz? Eğer böyle ise, mantıkî bir çıkmazla karşılaşıyoruz demektir: Başkalarını en çok suçlayanlar veya onlara karşı en müsamahasız olanlar hakikatte en ahlâklı kişilerdir. Halbuki psikolojide çok âşinâ olduğumuz "projeksiyon" mekanizması bunun tersine işlemeli, yani müsamahası az olanlar içlerinde çok kötülük bulunan kimseler olmalıydı. Freud'cu anlayışta hem vicdanın kuvveti, hem de projeksiyonun işleyişi yukarıda belirttiğimiz şekilde anlaşıldığına göre, ortaya çıkan bu güçlük kolayca çözümlenir gibi görünmemektedir.

Biz burada herhangi bir psikanalitik görüşe veya böyle bir görüşü tahkik etme iddiasına yer vermeksizin, sadece nefis değerlendirmesi ile başkalarına karşı tavır arasında nasıl bir münasebet bulunabileceğini araştırıyoruz. Burada "nasıl" sorusu ortaya pekçok ihtimaller getirebileceği için, araştırmanın sıhhati bakımından spesifik bir hipotezle yola çıkmamız daha doğru olurdu. Nitekim Freud'cuların -araştırmaları pek olmamakla beraber-böyle bir spesifik hipotez ortaya attıklarını gördük. Fakat bizim araştırmamız bu noktada daha önce yapılmış çalışmalardan müteşekkil bir zemine -literatüre- sahip bulunmadığı için sadece explorative mahiyette kalmıştır. Ancak bu yoklama mahiyetindeki çalışmalardan sonra kesin hedefli araştırmalara geçilebileceğine inanıyoruz.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 81

Bütün bu eksiklere rağmen, öz-değerlendirme konusunda baştan hesap etmediğimiz önemli bir sonuç ortaya çıktı ki, bunu sonuçlar kısmında ele alacağız.

4. DEĞERLER ve KÜLTÜR

Nihayet, araştırmamızın Türkiye'deki değer farklılaşmaları ile ilgili bir tarafı bulunmaktadır. Biz Türkiye'de toplumun bütünü temsil eden bir örnek yerine çeşitli bölümlerinden kesitler alarak araştırma yaptığımız için, burada alt-kültürler arasındaki değer farklılaşmalarından bahsedebiliriz.

A. CİNSİYET VE DEĞERLER

İlk iki alt-kültür grubu cinsiyete göre ayrılıyor: Kadınlar ve erkekler. Hakikatte her toplumda bu iki grup kendine mahsus değerleri, davranış tarzları, kısacası toplumun bütünü içinde birbirlerinden farklı kültürleri bulunan birer alt-grup teşkil eder. Bunlar arasında gerçekten değer farklılaşmaları olabilir mi? Şimdiye kadar yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu kadınlarla erkekler arasında temel psikolojik farkların bulunması noktasında yoğunlaşmış ve bu konuda kesin denilebilecek herhangi bir netice alınmamıştır. Kadınlarla erkekler arasında zekâ, hafıza, öğrenme, özel kabiliyetler, heyecanlılık vs. bakımlarından herhangi bir fark bulunsa da bulunmasa da, onların kültürel faktörler bakımından farklar göstereceği muhakkaktır; çünkü bu farkları biz kendi elimizle yaratmaktayız. Kadınlarla erkekler arasında zekâ farkı yaratmak bizim elimizde değildir, ama onların farklı bir hayat yaşamaları ve dolayısıyla farklı ilgiler ve değerlere sahip olmaları insan toplumunun kaçınılmaz bir eseri olmuştur. Bundan yüz yıl öncesinin Türk kadınında akademik ilgilere rastlamak imkânsızdı; bugünün okumuş Türk ka-

82/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

dınında da kadının eski toplumdaki yerini beğenen bir tavra rastlamak imkânsız gibidir.

Her toplum cinsiyeti bir sosyal statü olarak kabul etmiş ve mevkilere bağlı roller koymuştur. Cinsler arasındaki tavır ve değer farkları bir bakıma bizim onlardan neler beklediğimizi, neler istediğimizi gösterir. Meselâ bir erkek çocuk sevemeyebilir, ama çocuk istemeyen bir kadın -bazı istisnalarıyla- pek tasavvur edilemez. Bizim toplumumuzda ve belki başka birtakım yerlerde kadınlara güzel sanatların daha çok yakıştığı söylenir: yahut eczacılık kadınlara uygun bir meslektir de dişçilik o kadar değildir. Erkeklerin sadakatsizlikleri genellikle "kaçamak" vesaire gibi tabirlerle küçük, hatta sevimli gösterildiği halde kadınlarda böyle birşey en büyük günahdır.

Kadınlara ve erkeklere öğretilen bu tutum farklarından başka, onların yaşadıkları hayatın özellikleri de kendi aralarında diğer cinsten farklı değerler geliştirmelerine müsaittir. Böyle bir farklı hayat herşeyden önce kendilerini "farklı" olarak benimsemelerine yol açar: kadın kadındır, erkek de erkek. Bazan bu farklılıklar tabiatın bir gereği olarak da görülebilir.

Şu halde araştırmamızın bir bölümü bugünkü Türk toplumunda kadınların ve erkeklerin değer sıralamalarında görülebilecek farklarla ilgili bulunmaktadır. Elbette ki, ortaya çıkabilecek farkların sadece cinsiyete bağlı olması için kadın ve erkek gruplar başka değişkenler bakımından mümkün olduğu kadar eşit tutulmuştur.

b. YAŞ VE DEĞERLER

Türk toplumunun süratli bir değişme içinde bulunduğunu hepimiz biliyor ve söylüyoruz. Bu değişme teknolojik sahada olduğu kadar sosyal ve kültürel konularda da görülmektedir. Gerçekte teknolojik değişmeden daha önce ve özellikle göze çarpan şey insan münasebetlerin-

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 83

deki değişmedir, çünkü bunlar hepimizin günlük hayatını doğrudan doğruya ve önemli ölçüde ilgilendirmektedir.

Günlük hayatta "nesiller-arası anlaşmazlık" olarak bilinen değer ve tutum farkları yanlış anlaşılmaya çok müsaittir ve genellikle insanların "Baba ile oğul anlaşamıyor." derken kastedtikleri şey böyle bir yanlış anlamının eseridir. İki nesil arasındaki anlaşmazlık toplumun bütünü, yani bir önceki neslin de bir sonraki neslin de büyük çoğunluğunu içine alan ve o nesil boyunca devamlı olan anlaşmazlıktır. Yeni bir neslin gelmesiyle birlikte toplumun genel karakterinde de değişme görülür. Fakat günlük

hayatta farklı nesiller derken çok defa toplumun olgun yaş çağındakilere ait kültürle delikanlılık ve gençlik çağındakilerin kültürleri arasındaki uyumsuzluk kastedilmektedir. Bu uyumsuzluktan şikâyet edenler toplumun yaşlı üyeleridir ve kendileri de delikanlı çağında iken yaşlılarla uyuşamadıklarını genellikle unutmuş görünürler. Delikanlılık çağındakilerin yaşlılarınkine uymayan tutum ve davranışları çok defa belli bir yaş devresine mahsustur; o devreden sonra toplumun yetişkin kültürüne intibak ederek uyumsuzluk yıllarını geride bırakırlar. Bu haliyle yaş grupları arasındaki çatışma (ihtilâf) her toplumda rastlanan bir durumdur.

Kısacası, gençlerle yaşlılar arasındaki uyumsuzluğun nerede nesil farkına işaret ettiğini, nerede köklü bir kültür değişmesinden ibaret bulunduğunu dikkatle incelemek gerekir. Yeterince hürriyet verilmediği için babasına isyan eden genç ile, insan ilişkilerinde büyük-küçük farkının herhangi bir kıymeti olmadığına inanan gencin durumu aynı değildir. Birincisinde değerlerden sapma, ikincisinde değer sistemini reddetme sözkonusudur.

Biz araştırmamızda iki nesil arasında ne derece değer farkı bulunduğunu anlamak üzere aynı testi - d^ğer sıralaması, ahlâkî hüküm, öz değerlendirme- iki yaş grubuna uyguladık. İki grup arasındaki yaş farkı 20-25 arasındaydı.

Metod ve Teknik

Araştırmamızın esası dört bölümlük bir yazılı soru formu üzerinde deneklerin yazılı cevaplarını almak olmuştur. Psikolojide bu soru formlarının uygulanmasından çok hazırlanması önemli olduğu için, bu konuda durmak ve kullandığımız tekniği ayrıntılarıyla izah etmek istiyoruz.

1. DEĞERLER HİYERARŞİSİ

Psikolojide değer testi ilk defa Spranger (1928) tarafından kullanılmıştır. Spranger deneklerini herbirinde hakim olan değere göre şahsiyet tiplerine ayırmaya çalışmış ve herkesin altı temel değer tipinden birine girebileceğini söylemişti. Spranger'den ve daha sonra ondan ilham alarak "*Study of Values*" adlı geniş bir çalışma yapan Allport, Vernon ve Lindzey (1960) den sonra değerleri altı grup halinde toplamak âdet olmuştur: Estetik, Teorik (veya ilmi), İktisadî, Siyasî, Sosyal ve Dinî değerler. Bunlar insan hayatının belli-başlı varlık sahaları olduğuna göre, herkes kendi hayatında bunlara şu veya bu derecede bir kıymet verir veya bunlar karşısında belli bir tavır alır. Değerler bir bakıma bizim hayatımızın gayeleridir; hatta sadece kendi hayatımızın değil, başkalarının hayatı için de gaye olmasını istediğimiz şeylerdir. Bunlar bazan

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 85

sadece fertleri belirleyici olur, bazan da bütün bir toplum -yani toplumdaki fertlerin büyük çoğunluğu- belli bir değer profili ile tanınır. Şöyle ki, bir kimse sakın bir hayat içinde ilim veya sanatla uğraşmayı gaye edinir; bir başkası öbür insanları da kendi beğendiği yola çekmeyi kutsal bir görev sayar; bir başkası bütün huzur ve saadetin iktisadî kudretle mümkün olacağına inanır. Toplum seviyesinde de çeşitli değer oryantasyonlarından söz edilebilir.

Son yıllarda değerler sahasında kesif çalışmalar yapan M. Rokeach (1973), bizim yukarıda tarifini verdiğimiz değerlere "Gaye değerler" (Terminal Values) adını vermektedir. Onun sınıflamasında bir de "Vasita Değerler" (Instrumental Values) vardır ki, terimden anlaşılacağı gibi, bunlar gaye değerlerin elde edilmesi yolunda gerekli görülen vasıfları temsil ederler. Rokeach'ten örnek verecek olursak, "eşitlik", "aile güvenliği", "kendine saygı", "sosyal itibar" birer gaye-değerdir. Bunların yanında "nezaket", "sorumluluk", "zekâ" birer vasita-değer teşkil eder.

Biz araştırmamızda klasik değer sıralamasına sadık kalarak bunlara bir de ahlâkî değer boyutu ekledik, yedi değer sahasından herbirini temsil eden ikişer ifade düzenledik. Başka bir deyişle, deneklere 14 değer ifadesi verildi, bunlardan hangilerinin hangi değer sahasına tekabül ettiği söylenmedi. Böylece, araştırma forumunun birinci kısmı şu talimatla birlikte aşağıdaki 14 değer ifadesini ihtiva ediyordu.

Aşağıda insanın hayatta ideal edinebileceği 14 değişik değer bulunmaktadır. Bunlar 1'den 14'e kadar sıra ile yazılmıştır. Siz kendi düşüncenize göre bunları en çok değer verdiğinizden en az değer verdiğinizize göre nasıl sıraladınız? Meselâ, diyebilirsiniz ki, buradaki 2 numaralı değer sizce ancak dokuzuncu sırada yer alabilir. O zaman 2'nin yanına 9 yazınız. 14 değerini hepsini böylece kendinize göre sıralayıp herbirinin sırasını yanlarına yazınız.

86 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

1. Herşeyin ölçülü ve ahenkli olması

2. Öbür dünyayı kazanmak
3. Yalansız bir dünya
4. Günahlardan arınma
5. Ekonomik bağımsızlık
6. Konforlu bir hayat
7. Bütün gerçeklerin bilinmesi
8. Vicdan huzuru
9. Cahillikten arınmış bir dünya
10. Güzelliklerle dolu bir dünya
11. Eşitliğin sağlanması
12. Gerçek dostluk
13. Hürriyet için mücadele
14. İnsanlara yardım

Görülebileceği gibi burada 1 ve 10 estetik değeri, 3 ve 8 ahlâkî değeri, 7 ve 9 teorik -ilmî- değeri, 5 ve 6 iktisadî değeri, 2 ve 4 dinî değeri, 11 ve 13 siyasî değeri, 12 ve 14 de sosyal değeri temsil etmektedir. Aslında değerleri açıkça ifade ettikten sonra bunları siyasî, sosyal vs. şeklinde birtakım sınıflara ayırmanın araştırmacı için sınıflama kolaylığı sağlamaktan başka hiçbir gerçek kıymeti yoktur; zaten denekler sosyal, siyasî vesair değerleri değil, doğrudan doğruya kendilerine verilen değer ifadelerine göre düşünmektedirler.

Kısacası, deneğin yapacağı iş yukarıdaki değerleri kendine göre bir mertebe sırasına koymaktan ibarettir.

Değerler testinin hazırlanmasında karşımızda iki problem vardı:

Birincisi test itemlerinin seçilmesiydi ki, bu konuda yerleşmiş geleneğe uyarak, aynı değerleri alternatif bir şekilde ifade edebilecek yüz kadar ifade hazırladık.¹⁵ Yani başlangıçta meselâ siyasî değer belirten onbeş kadar

Bu ifadelerin hazırlanması sırasında, diğerleri meyanında, özellikle şu araştırmanın örneklerinden faydalandık: Salomon Rettig and Benjamin Psamanick: Moral Value Structure and Social Class, *Sociometry*, Vol. 24, No.1, March 1961.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 87

item (ifade) vardı. Sonra bunların içinden denekler tarafından en iyi anlaşılacağına ve sözkonusu değeri en iyi belirteceğine inandığımız ikişer ifadeyi bazı psikolog meslektaşlarımızla birlikte kararlaştırdık. İkinci problem testin güvenilirlik derecesini tesbit etmektir. Bunun için de elli kişilik bir gruba üç hafta ara ile aynı testi -yani on-dört ifadeli değerler formunu- uyguladığımızda iki uygulamadan alınan puanlar arasında 84'lük bir korelasyon elde ettik. Başka bir ifade ile, testin yüksek seviyede güvenilir olduğu anlaşıldı.

2. AHLÂKÎ GELİŞME MERHALESİ

Ahlâk psikolojisi sahasındaki en yaygın görüşün ahlâkî gelişmeyi merhaleler halinde ele alan ve bunu zihnî gelişmenin bir görünüşü sayan teori olduğunu daha önce belirtmiştik. Kaynağını Piaget'den alan ve Kohlberg tarafından geliştirilen merhaleler teorisi başlangıçta tamamen otoriteye bağlı, hedonistik bir ahlâk anlayışının bulunduğunu, sonra kaide şuurunun teşekkül ettiğini ve yerleşmiş kaidelerin sahibi olan topluma karşı tenkitsiz bir riayetkârlığın hakim olduğunu, nihayet gelişmenin son merhalesinde rasyonel, tenkitçi bir ahlâk anlayışının yerleştiğini iddia eder. Piaget burada özellikle heterono-mi ve otonomi merhaleleri üzerinde duruyor. Kohlberg aynı merhaleleri gelenek-öncesi, gelenekçi ve gelenek-sonrası diye ayırdıktan sonra bunların kendi içlerinde de safhalara ayırabileceğini söylüyor. Böylece herbiri ikişer safha ihtiva eden altı merhale ile karşılaşılıyor. Ahlâkî gelişme bu safhalardan geçer, fakat herkesin rasyonel ve tenkitçi ahlâk merhalesine kadar ulaşması beklenemez; bazı kimseler daha ilkel merhalelerde -mesela çoğunlukla gelenekçi ahlâk merhalesinde- kalabilir.

Biz deneklerimizin bu üç merhale-altı safha-den hangisinde bulduklarını araştırmak üzere ahlâkî karar

88/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

vermeyi gerektiren kısa bir hikâyeye hazırladık. Hikâyeye ile deneği belli bir sityasyon karşısında tavır almaya zorlama tekniği ilk defa Piaget tarafından kullanılmıştır. Bizim hikâyemiz ise Kohlberg'in kullandığı dilemmalardan birine örnek teşkil ediyordu. Hikâyeye ve ona bağlı sorular test formunun ikinci kısmında olduğu şekilde aşağıda verilmiştir:

Aşağıdaki küçük hikâyeyi dikkatle okuyunuz. Sonra bu konudaki soruları cevaplandıracaksınız.

Karısı hastalanan bir köylü onu şehre götürerek muayene ettirmiş ve doktordan bir reçete almıştı. Köylü doktorun vizite ücretini ödedikten sonra cebinde ilaç alacak parası kalmadı. Çaresiz, köyüne döndü. Ama doktor karısının bu ilaçları kullanmadığı takdirde öleceğini söylemişti. Köylü bu durumda etrafındakilere anlatırken öğrendi ki, komşularından biri daha önce aynı hastalığa yakalanmış ve o ilaçlar sayesinde kurtulmuştu. İlaçların yarısı kullanılmadan duruyordu. Köylü

komşularından borç para istedi, alamadı. Sonra o komşusundan ilâçları kendisine vermesini istedi, ama komşusu onlar için çok para ödediğini, parasını almadan veremeyeceğini söyledi. Köylü ileride ilâç bedelini ödemeyi vadettiye de dinlemedi. Nihayet çaresiz kaldı ve komşusunun evine girip ilâçları aldı.

Bu adamın davranışını nasıl değerlendirirsiniz? Aşağıdaki ifadelerden hangisi onun durumuna uygun düşüyorsa o ifadenin baş tarafına bir çarpı işareti koyunuz.

1. *Hırsızlık nasıl olursa olsun suçtur. Bu adamın cezasını çekmesi gerekir. Kanun elbette yakasını bırakmaz. Paraya ihtiyacım var diye soygunculuk yapanla ilâca ihtiyacım var diye hırsızlık yapan adalet önünde ayrılmaz.*

2. *Bu adam karısını yaşatabilmek gayesiyle böyle bir iş yapmıştır. Hırsızlık yapmak suç olmakla beraber toplumun bu adamı hoşgörmesi gerekir. Kanunlar ve mahkemeler böyle durumları gözönüne almalıdır.*

3. *Bu adam kanunlara uygun hareket etmiyor. Kanuna uymamakla toplum düzenini bozacak bir davranış yapmış-*

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 89

tır. Toplumda böyle kötü örneklerle anarşi yaratmaktansa şahsi ihtiyaçlarından fedakârlık etmek daha doğru olur.

4. *Bu adam mahkemeye verilecek, hapis cezası yiyecek ve yıllarca hürriyetini kaybedecektir. Bir de onun bu arada bütün yakınlarından uzak kalacağını düşünelim. Böyle yanlış bir hareket yapmamış olsaydı ne karakola düşecekti, ne mahkemeye, ne de hapisaneyeye.*

5. *Bu adam ilâçları alarak bir insanı ölümden kurtarıyor. Halbuki ilâca sahip olanın böyle âcil bir ihtiyacı yoktur. İnsanların hayatlarını kurtarmak için herkes elinden geleni yapmalı, hukuk ve adalet anlayışı bu ilkeye dayandırılmalıdır.*

6. *Bu adam toplumda hoş karşılanmayan bir iş yapmıştır. İnsanlar ihtiyaçlarını toplumun ahlâk ve hukuk anlayışına uygun yollardan karşılamalıdır.*

Dikkat edilecek olursa, bu hükümlerden 1 ve 4 numaralı olanlar gelenek-öncesi bir ahlâk anlayışını belirtmektedir. 3 ve 6 numaralı olanlar gelenekçi ahlâk, 2 ve 5 numaralı olanlar ise rasyonel ve kritikçi ahlâk anlayışını gösteriyor. Bu hükümler herhangi bir sıra etkisi yaratmamak için deneklere karışık sıra ile verilmiştir.

3. DEĞERLER, SUÇ ANLAYIŞI ve AHLÂKÎ HÜKÜM

Soru formunun üçüncü kısmında değerlerle suç anlayışı ve hoşgörülük derecesi arasındaki münasebeti araştırmak üzere 7 değer sahasına ait 28 tane tutum ve davranış örneği hazırladık. Her değer sahası 4 tane davranış örneğiyle temsil ediliyordu. Bu davranışlar aşağıda görüleceği gibi, değerlerden şu veya bu ölçüde sapmış hareketlerden ibaretti. Deneklere şu talimatla birlikte formu verdik:

Aşağıda birçok yanlış veya kötü davranış örneği bulacaksınız. Herkes bu davranışların yanlışlık veya kötülük de-

90/ DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

.recesi hakkında değişik fikirler taşımaktadır. Siz bu konuda fikrinizi belirtirken şöyle bir ölçü kullanacaksınız: En kötü bulduğunuz şeyin kötülük derecesi veya numarası 10'dur. En az kötü olan bir davranışın kötülük numarası ise 1 'dir. Ama tıpkı bir imtihan kâğıdında olduğu gibi insanlar sadece 1 veya 10 almazlar, bunların arasında da Vden 10'a kadar notlar vardır. Örnekteki kötü hareketin kötülük derecesine göre böyle 1 'den 10'a kadar vereceğiniz notu hemen o örneğin başındaki harfin yanına yazınız. Unutmayın, 1 'den

10'a gittikçe kötülük derecesi artmaktadır.

A. *Mahkemede yalancı şahitlik yapmak*

B. *Az vergi vermek için fazla masraf göstermek*

C. *Bir seçimde iki oy kullanmak*

Ç. *insanların bilgisizliklerini yüzlerine vurarak onlarla alay etmek*

D. *Sanat eserlerini çalıp yurtdışına kaçırarak*

E. *Kutsal kavramlardan bahsederken alaycı bir dil kullanmak*

F. *Bir kimseyi çevresinde gözden düşürecek şekilde dedikodu yapmak*

G. *Tezgâhtar paranızın üstünü fazla verince iade etmemek*

H. *Kanunda gösterilenin çok üstünde faizle borç vermek*

I. *Hangi partiden para alırsa ona oy kullanmak İ. Hükümete bir konuda rapor verirken üzücü ve kötü durumları yazmamak*

J. *Başkalarının yaptığı tablolara kendi imzasını atmak*

*K Zengin olduğu halde parasının bir kısmını yoksullara dağıtmamak
L. Yakınlarını ve komşularını hiç arayıp sormamak M. Sigortadan para almak için eski evini yakmak N. Bir firmanın daha zayıf bir firmayı iflas ettirmek için maliyetten az fiyatla mal satması*

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 91

*O. Bir milletvekilinin kendi çıkarını düşünerek çoğunluğun zararına bir kanun çıkartması.
Ö. Tanınmış insanların sözlerinin hep hakikati yansıttığına inanmak
P. Sanatkârlara dilenci gözüyle bakmak
R. Tanrıyı inkâr etmek
S. Sosyal yardım komitelerine katılmaktan kaçmak
Ş. Gazetede cinayet haberlerini suçluyu kahraman gibi gösterecek şekilde vermek
T. Bir fabrikada çalışma şartlarını orada çalışanların sıhhatini bozacak derecede kötü tutmak
U. Kuvvetli bir ülkenin zayıf bir ülkeye adaletsiz bir politika uygulaması
Ü. Sonuçları toplumda huzursuzluk yaratacak korkusuyla bazı ilmî araştırmalara izin vermemek
V. Sanatın karın doyurmayacağını düşünerek bu sahaya yapılacak harcamaları engellemek
Y. Ezan okunurken ıslık çalmak
Z. Çevresindeki insanları küçümseyici bir tavır takınmak*

Burada yine her değer sahasına ait davranış ifadeleri karışık bir sıra ile verilmiştir. Kolayca görüleceği gibi, ifadelerle değer sahalari arasında şöyle bir münasebet vardır:

AGMŞ
FLSZ
CIOU
BHNT
VJDP
ÇÖÜİ
ERYK
Genel Ahlâk
Sosyal
Siyasî
İktisadî
Estetik
Teorik
Dinî

92 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

4. ÖZ-DEĞERLENDİRME

Buraya kadar üç değişik tipte cevaplar almaya yarayan test formu bitmiş oluyordu. Denek bütün cevaplarını verip testi bitirdikten sonra kendisine üzerinde şu ifade bulunan bir kâğıt verildi. *Şimdi size son bir soru soruyoruz. Bu test kâğıdına isminizi yazmadığınız için çekinmeden tam bir içtenlikle cevap verebilirsiniz. Kendi kendinizi ahlâkî bakımdan nasıl değerlendirirsiniz? Başka bir ifade ile, kendinize ahlâk bakımından kaç not verirsiniz? Lütfen ciddî ve samimî bir cevap verin. En yüksek ahlâk notununun 10, en düşük olanın da 1 olduğunu kabul edersek, siz kaç alırsınız? Cevabınızı verince bu kâğıdı katlayıp testin içine koyunuz.*

Buraya yazınız.....

Özellikle bu soruya verilecek cevapların tamamıyla samimi olabilmesini sağlamak üzere testi gruplar halinde uyguladık. Öyle ki zaten üzerine isim yazılmayan (sadece yaş ve cinsiyet yazıldı) test kâğıtları içine katlanıp konan bu kâğıt parçası bütün grup içinde anonim bir mahiyet kazanıyor, yalnızca hangi test kâğıdına ait olduğu biliniyordu.

5. DENEKLER

Araştırmamızda dört yüz denek kullandık. Bunların yarısı kadın yarısı erkekti. Her iki cinsten yarısı şu anda üniversite öğrencisi olup yaş sınırları 19-24 arasında değişmektedir. Öbür yarısı 40 yaşın üstünde ve yine yüksek tahsil yapmış kimselerden meydana geliyordu. Böylece denek şeması şu şekilde oldu.¹⁶

¹⁶ Grupların sayı bakımından tam denk olmasında istatistiki bir zorunluluk yoktur. Fakat okuyucu için takip kolaylığı olabilir.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 93

CİNSİYET	YAŞ GRUBU	
	19-24	>.40
Erkek	100	100
Kadın	100	100

III Sonuçlar

1. DEĞER SIRALAMASI ve AHLÂKÎ HÜKÜM ŞİDDETİ

Dört denek grubunun değer sıralaması 1 numaralı tabloda görülmektedir. Tablonun okunuşunu kolaylaştırmak üzere hazırlanış şeklini kısaca belirtelim.

Deneklere verilen soru formunda yedi tane değer sahası vardı. Bunları 1'den 7'ye kadar şöyle sıralayacak olursak:

1. Estetik
2. Ahlâkî
3. Teorik
4. İktisadî
5. Dinî
6. Siyasî
7. Sosyal

Denekler verdikleri cevaplarla bu sırayı kendilerine göre düzenlediler. Şu halde meselâ tabloda genç erkek deneklerin sıralaması 6-2-3-4-7-1-5 şeklinde olduğuna göre bunlar numarası 6 olan siyasî değeri en yüksek değer olarak seçmişlerdir; numarası 5 olan dinî değer ise bu sıralamanın en alt mertebesinde.

96 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Tabloda sonuçların rakam halinde verilmesi bunların korelasyon hesaplamaları için gerekiyordu.

Şimdi o rakamların karşılıklarını görelim:

Genç Erkekler Grubu:

- Siyasî
- Ahlâkî
- Teorik (İlmî)
- İktisadî
- Sosyal
- Estetik -Dinî

Genç Kızlar Grubu:

- Ahlâkî
- Siyasî
- Sosyal
- İktisadî
- Teorik
- Estetik -Dinî

Orta Yaşlı Erkekler:

- Ahlâkî
- Teorik
- İktisadî
- Sosyal

- Siyasî
- Estetik -Dinî

Orta Yaşlı Kadınlar:

- Sosyal
- Ahlâkî
- İktisadî
- Teorik
- Estetik
- Siyasî -Dinî

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 97

Cinsiyet	Yaş Grubu	
	Genç	Orta Yaş
Erkek	6 1. 2 3 4 7	2 3 4 6
Kadın	2 6 M 7 V, 4 ü; ii; > r ->? 1 n 5	7 2 4 t 6 5

r = -.14

r = -.43

Tablo-I

Deftik Gruplarının Değer Sıralaması

r = +.43

r = -.24

Değer sıralaması bir merteye sırası olduğu için burada Kendall'ın (Siegel, 1956) Merteye Sıralaması korelasyon emsali (Rank Correlation Coefficient) kullanıldı. Tabloda görüleceği üzere, genç erkeklerle genç kadınların değer sıralamaları arasında negatif bir korelasyon bulunmakla birlikte bunun derecesi önemsenmeyecek kadar düşüktür (-.14). Genç kadınlarla ortayaşlı kadınlar arasında da değer bakımından küçük bir negatif korelasyon (-.24) bulunmuştur. Ortayaşlı erkeklerle ortayaşlı kadınlar arasında nisbeten daha büyük (-.43) bir negatif korelasyon vardır. Değerler bakımından aralarında pozitif korelasyon bulunan iki grup, genç erkeklerle ortayaşlı erkeklerdir. Bunlar arasındaki +43'lük pozitif korelasyon istatistik bakımından anlamlı olmamakla birlikte bir temayül göstermektedir.

98/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

2. DEĞERLER ve HÜKÜM ŞİDDETİ

Çeşitli değer sahalarıyla ilgili norm-dışı davranışlar karşısında takınılan tavırların şiddet derecesiyle ilgili neticeler II numaralı tabloda verilmiştir. Hatırlanacağı gibi, her bir değer sahası onunla ilgili dört tane norm-dışı ifade ile temsil edilmekteydi. Denekler bu norm-dışı hareketlerin kendilerince kötülük derecesine 1'den 10'a kadar numara vererek belirteceklerdi. İşte bu numaralar toplanıp dörde bölünerek o değer sahasındaki hüküm şiddetiyle ilgili bir endeks bulundu. Böylece bütün değer sahalarını temsil eden yedi rakam elde edildi. Bu yedi rakam kendi aralarında en yüksekte en aşağıya kadar bir merteye sırasına kondu. Meselâ bir denek en çok iktisadî ahlâka aykırı durumları kötü bulmuşsa, onun hüküm şiddeti sıralamasında iktisadî değer sahası birinci sırayı almaktadır.

Bu hesap her denek için yapıldıktan sonra, değer sıralaması ile değer sahalarna ait hüküm şiddeti arasındaki korelasyonu aramak üzere, elimizdeki denekleri yedi gruba ayırdık. Bu yedi gruptan herbiri, yedi değerden birini kendileri için en yüksek değer diye göstermişlerdi. Böylece elimizdeki her grup belli bir değerın baskın bulunduğu deneklerden meydana gelmiş bulunuyordu. Acaba bir denek meselâ siyasî değeri en yukarıya koymuşsa, siyasî sahadaki norm-dışı davranışları da öbürlerine oranla daha kötü mü bulmaktadır? Bu soruya cevap bulmak üzere 2 numaralı tabloyu şu şekilde okuyacağız: Tablonun sol tarafında gruplar herbirinde baskın olan değere göre ayrılmışlardır. Meselâ ahlâkî değeri ağır basan grupta çeşitli değer sahalarna göre hüküm şiddetini bulmak üzere tabloyu soldan sağa ve yukarıdan aşağıya doğru okursak, ahlâkî değer tipine girenlerin estetik konularda hüküm şiddeti 5, ahlâk sahasında 1, teorik sahada 6, iktisadî konularda 2, dinî konularda 7, siyasî konularda 3 ve sosyal konularda 4'tür. En çok kötü bulunan

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 99

davranışın meritebe sırası 1, en az kötü bulunanın meritebe sırası 7 olduğuna göre, ahlâkî değeri ağır basan kimseler ahlâkî (genel) konulardaki norm-dışı davranışlara en çok kötü gözüyle bakmaktadırlar. Herbir değer sahasının bütün denekler içinde hüküm şiddeti bakımından yeri nedir? Denekler büyük çoğunlukla hangi alandaki norm-dışı davranışları daha kötü, hangilerini daha az kötü ilh. bulmaktadırlar. Bunu tesbit etmek için de yine II numaralı tabloda herbir değer sahasının bütün gruplarda hüküm şiddeti bakımından aldığı sırayı toplayarak yediye böldük. Tablonun alt sırasında bu oranlar görülmektedir. En düşük oran en şiddetle kötü bulunan norm-dışı davranışlara, en yüksek oran ise en az kötü bulunanlara işaret etmektedir.

Nihayet, bu oranlara göre değer sahalarnın ismen sıralaması ise tablonun sağ tarafında görülmektedir. Tekrar edecek olursak, deneklerin hangi sahalardaki norm-dışı davranışları daha kötü bulduklarını, en kötüden en az kötüyeye doğru, sıralarsak şöyle bir meritebe karşımıza çıkıyor:

	Est	Ah.	Te.	Ikt.	D.	Si.	Sos.	
Estetik	3	2	4	1	7	5	6	Ahlâkî
Ahlâkî	5	1	6	2	7	3	4	İktisadî
Teorik	5	1	3	2	7	4	6	Siyasî
İktisadî	6	2	4	1	7	3	5	Teorik
Dinî	7	1	3	4	2	5	6	Estetik
Siyasî	5	1	4	3	7	2	6	Sosyal
Sosyal	.5	2	4	1	7	3	6	Dinî
	36/7	10/7	28/7	14/7	42/7	25/7	39/7	

Tablo -II Hüküm Şiddeti
100/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Ahlâkî
İktisadî
Siyasî
Teorik
Estetik
Sosyal
Dinî

Burada elimizdeki dört ana denek grubunun değer sıralaması ile yukarıdaki hüküm şiddeti sıralamasının karşılaştırılması yapılamadı, çünkü şiddet sıralamasına ait sonuçlarda gruplar sadece birinci dereceden değerle-rindeki ayniyete göre biraraya getirilmişlerdir. Bunların öbür değerler bakımından yaptıkları sıra birbirini tutmaz: yani burada bir gruba sokulan deneklerin ortak yanları sadece birinci derecedeki değerlerinin aynı olmasıdır.

Bütün denek topluluğun, yani dört grubun birden değer sıralamalarını karıştırarak hepsi için bulunan bir ortalama değer hiyerarşisine göre yapılan karşılaştırmada ise, pozitif olmakla birlikte, anlam ifade etmeyen küçük bir korelasyon bulunmuştur. Bunların tartışması biraz sonra yapılacaktır.

3. GENEL MÜSAMAHA (HOŞGÖRÜRLÜK) SIRASI

Araştırmanın başlangıç kısmında çeşitli değer tiplerinin norm-dışı davranışlar karşısında müsamaha derecesi bakımından farklı olabilecekleri ihtimalini belirtmiştik. Bu noktayı ortaya çıkarabilmek amacıyla şu usulü kullandık: Hatırlanacağı gibi, her değer sahasına ait dört ite-min ortalama puanı o sahanın şiddet puanı oluyordu. Bu şekilde her deneğin ilgili sahalardaki hüküm şiddeti sıraya konuldu.

Fakat meselâ iki denekten ikisi de siyasî konulardaki sapık davranışları üçüncü derecede kötü bulmuş olsalar, bu onların sözkonusu davranışları aynı dere-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 101

cede mahkûm ettiklerini değil, sadece aynı sırada kötü gördüklerini gösterir. Çünkü kendi sıralamalarındaki şiddet puanları birbirinden hayli farklı olabilir. Şöyle ki:

Sıra

Denek 2

Ahlâkî	10	7
İktsadî	9	6
Siyasî	8	5
Sosyal	7	4
Estetik	5	3
Teorik	4	2
Dinî	+ 1	-ü + 1

44

28

Kısacası, bu iki denek norm-dışı davranışlara karşı aynı şiddetle tepki göstermektedir. Buradan hareket ederek, bazı değer tiplerinin başkalarına göre daha az veya daha fazla hoşgörür olduklarını söyleyebilir miyiz? Yukarıda görüldüğü gibi, her denek için bir toplam şiddet puanı hesaplayacak olursak, değer gruplarının genel müsamaha derecesi hakkında bir fikir edinebiliriz. Bu hesabı yaptığımız zaman karşımıza III numaralı tablodaki durum çıkmaktadır. Hangi değeri ağır basanların daha hoşgörür olduklarını göstermek için bunları en hoşgörür olanından itibaren aşağı doğru sıralarsak:

	Est.	Ah.	Te.	İkt.	D.	Si.	Sos.	Top l.	Hoş. sır.
Estetik	6	7	4	8	1	3	2	31	2
Ahlâkî	4	10	3	9	2	8	6	42	5
Teorik	3	8	6	7	1	5	2	32	3
İktisadî	5	9	7	10	2	8	6	47	6
Dinî	2	9	6	5	7	4	3	36	4
Siyasî	5	9	6	7	1	8	4	42	5
Sosyal	3	6	4	7	1	5	2	28	1

Tablo - III Ortalama Şiddet Puanları

102/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Hoşgörülük sırası

Sosyal

Estetik

Teorik

Dinî

Ahlâkî-Siyasî

İktisadî

Ahlâkî ve siyasî değer grupları eşit puan almışlardır. Ayrıca, tablonun takibini kolaylaştırmak üzere kesirleri attığımızı da belirtmeliyiz.

Burada hesaplama ve değerlendirme tekniği bakımından üç mahzur göze çarpmaktadır. Birincisi, dinî değere ön plânda yer veren deneklerin sayısı öbürleriyle mukayese edilemeyecek kadar azdır. Bu yüzden elimizdeki grubun kendi popülasyonunu hiç değilse öbürleri derecesinde temsil etmediği söylenebilir.

İkinci mahzurlu durum ise şiddet hükümlerinde eşit mertebelerin (tied ranks) bulunmasıdır. Fakat bu da sadece dinî değer grubunda görülmüştür. Bu grupta estetik ve sosyal değerlerin hüküm şiddeti bakımından dereceleri 3, dolayısıyla mertebeleri aynı (6)'dır. Fakat biz sosyal değer ifadelerinin dinî değere daha çok yakın olduğunu ve estetik değerlerin hüküm şiddetinde hemen her zaman sosyal değerden geriye alındığını düşünerek, burada sosyal değere ait hüküm şiddetini 6'ncı, estetik olanı ise 7'nci sıraya koyduk.

Üçüncü mahzur hüküm şiddeti puanlarını tesbit ederken bazı hallerde ortalamadan büyük sapmalara rastlayışımızdır. Şöyle ki, bir değer sahasına ait dört ifadeden herbirine denek tarafından verilen puanlar arasında büyük farklar olmakta ve böylece her birinin ortalamaya katkısı büyük ölçüde

değişmektedir. Meselâ sosyal değerlerle ilgili ifadelere sıra ile 10-3-2-2 puanları verilmiş olsun. Bunların ortalaması 4.25'tir. Dikkat edilirse ortalamanın böyle çıkmasının bütün sebebi orada bir 10 puanının bulunmasıdır. Şu halde denek 10 puan verdiği ifa-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 103

de ile 3-2-2 verdiği ifadeleri çok değişik mânâda anlamış olabilir; belki bunların bazılarını başka bir değer açısından ele almıştır. Kısacası, onun gözünde bu dört ifade aynı şeyi belirtmemiş olabilir. Puanlamada böyle durumlarla karşılaşmış olmamıza rağmen bunların az sayıda olması sözkonusu mahzuru kolayca gidermemize imkân verdi, 1'den 10'a kadar uzanan bir ölçek boyunca beş basamaktan daha büyük farklar gösteren puan durumlarını hesaba katmadık. Bu ayıklama yedi deneğin hesap dışı bırakılmasına sebep oldu.

Neticede görülüyor ki, hoşgörülük sırası bakımından en önde gelen sosyal değer grubudur. İkinci olarak estetik, üçüncü olarak teorik değer grubu gelmektedir. Orta değer (5) üstünde olanlar ise sırasıyla dinî, siyasî, ahlâkî ve iktisadî değer gruplarıdır.

A BC D EF G 1 x.....x.....x—x.....x----x.....x.....x 10

En çok

En az

Hoşgörülük Ölçeği

A. Sosyal

B. Estetik

C. Teorik

D. Dinî

E. Ahlâkî

F. Siyasî

G. İktisadî

4. AHLÂKÎ GELİŞME ve DEĞERLER

Araştırdığımız meselelerden biri de deneklerimizin Piaget-Kohlberg ahlâkî gelişme sınıflaması bakımından nerede olduklarını bulmaktı. Hatırlanacağı gibi, burada deneklere kahramanın ahlâkî bir çıkmazla karşılaştığı bir durumun hikâyesi verilmiş ve kahraman tarafından bulu-

104 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

nan çözüm yolunun ne derece doğru veya yanlış olduğu sorulmuştu. Kohlberg ve arkadaşlarının araştırmalarında bu test mülakat şeklinde yapılmakla birlikte biz 6 gelişme safhasını temsil eden cevap kategorilerini hazır birer alternatif olarak verdik ve deneklerden bunların hangisini uygun bulduklarını sorduk.

Aldığımız cevaplar gösteriyor ki, deneklerimizin 5 tanesi (hepsi de genç erkekler grubundan) hariç, hepsi ahlâkî gelişmenin son safhasına ulaşmış bulunmaktadırlar. Ancak bu son merhalede de iki basamak vardır; bazı denekler beşinci basamağı, bazıları altıncı basamağı işaretlemişlerdir. Test formunda sırasıyla 2 ve 5 numaralarıyla gösterilen bu basamaklardan beşincisi Sosyal Sözleşme Safhasıdır; bu safhada bulunan bir kimse kanun ve nizamlara saygı göstermekle birlikte bunların sosyal faydacılık açısından değiştirilebileceğini düşünür. Altıncı yani son safha bir Evrensel Ahlâk Safhasıdır; şahıs burada ahlâkî ihtilafların çözülmesi için yazılı kuralların da ötesinde geniş evrensel prensiplerin gözönüne alınması gerektiğine inanır.

Bütün denekler aynı ahlâkî gelişme merhalesinde göründüklerine göre, bunların değer profilleriyle ahlâkî gelişme endişeleri arasında bir korelasyon sözkonusu olmamıştır. Bu neticenin yorumu değerlendirme kısmında yapılacaktır.

5. ÖZ-DEĞERLENDİRME

Deneklerin kendileri hakkında verdikleri genel ahlâk puanları -istisna sayılabilecek birkaç vaka dışında- 7 ile 10 arasında gayet dar bir hudut içinde dağılmaktadır. 10 basamaklı bir ölçek üzerindeki bu dağılımda hiçbir anlamlı standart sapma sözkonusu değildir. Özdeğerlendirme ortalaması bütün grup için 8 olarak tesbit edilmiştir.

IV Sonuçların Değerlendirilmesi

1. DEĞER SIRALAMASI ve AHLÂKÎ HÜKÜM ŞİDDETİ

Araştırmamızın birinci gayesi değer sistemi ile ahlâkî hüküm sertliği veya şiddeti arasındaki münasebeti aramaktı. Burada şu iki hipotezi denedik:

1- Değer profili veya hiyerarşisi bakımından belli bir yerde bulunan kimseler hangi tür davranışları daha çok veya daha az ahlâka aykırı bulmaktadırlar? Kısacası, değer sistemi ile ahlâkî hükümlerin sertlik derecesi arasında nasıl bir münasebet vardır?

2- Genel bir hoşgörülük ölçüsü kullanılacak olursa, acaba çeşitli değer tipleri bu hoşgörülük miyasında nerelere düşerler?

Şimdi sırasıyla bu iki hipotezle ilgili verileri gözden geçirelim. Sonuçlar kısmında görüldüğü gibi, değer sıralaması ile hüküm şiddeti arasında bulunan pozitif korelasyon anlamlı olmayacak kadar küçük (.10) çıkmıştır. Korelasyonun böyle çıkmasında hesaplama tarzının büyük rolü vardı. Biz orada hüküm şiddetine göre değer sıralamasını tesbit ederken sadece deneklerin bir numaralı (en üstün) değerlerine bakarak onları gruplara ayırdık. Sonra da bu sıralamayı sadece tek değerli değil, yedi değeri birden gözönüne alarak yapılan bir sıralama ile mu-

106/ DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

kayese ettik. Bu hesap tarzı kaçınılmaz görünmekle birlikte böyle bir mahzuru taşıyordu. Şimdi karşılaştırılması daha kolay ve makul olan başka iki grup teşkil ederek meseleye tekrar bakalım: Bizim araştırdığımız şey, değer sıralaması ile hüküm şiddeti sıralaması arasındaki farkın derecesini bulmaktı. Eğer bu fark çok az ise, iki değişken arasında pozitif korelasyon bulunduğunu söyleyebiliriz. O halde madem ki değer gruplarını ayırırken her bir değere 1 numara verenleri biraraya getirdik: bunların hüküm şiddeti sırasında aynı değeri bu defa kaçınıcı sırada düşündüklerine bakmalıyız.

Değer Tipi	Değer Sıralaması	Hüküm Şiddeti	Fark
Estetik	1	3	2
Ahlâkî	1	1	0
Teorik	1	3	2
İktisadî	1	1	0
Dinî	1	2	1
Siyasî	1	2	1
Sosyal	1	6	5

Bu demektir ki, mesela estetik değer grubu adı altında biraraya getirdiğimiz deneklerin hepsi de değer sıralamasında estetik değeri en başa koymuşlar, sonra hüküm şiddeti testinde ise estetik değerden sapmaları ancak üçüncü derecede kötü davranışlar olarak belirtmişlerdir.

Farklara dikkat edilirse, bunların çok ufak olduğu görülecektir. Mertebe korelasyonunu hesap edince .38 bulduk. Fakat korelasyonun daha yüksek çıkması beklenirken sosyal değer grubundaki büyük sapmanın bu sonucu doğurduğu hemen anlaşılacaktır. Nitekim sosyal değer grubu hariç tutulduğu zaman altı grubun korelasyonu .72 gibi çok anlamlı bir seviyeye yükselmiştir.

Elimizdeki gruplar ve veriler çerçevesinde diyebiliriz ki, insanlar genellikle kendi değer sahalardaki norm-dışı davranışları diğerlerinden daha kötü bulmaktadırlar.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ /107

Başka bir ifade ile, bir insanın değer sistemi onu ahlâkî davranışlar konusunda belli bir yönde hassas kılmaktadır. Fakat bizim sonuçlarımız başka bazı noktalarda da fikir vermektedir. Tepedeki değerler konusunda böyle bir münasebet bulunmuş olmakla birlikte, deneklerin değer sistemleriyle hüküm şiddetleri arasında bütün değer sahalarını kaplayan bir korelasyon bulamadık. Bunun sebebi, öyle anlaşılıyor ki insanların bazı değerleri daha çok şahsî, bazılarını ise daha çok sosyal mahiyette bulmaları ve bu iki tip değer konusunda farklı tavırlar alabilmeleridir. Bazı değerler -meselâ dinî ve estetik olanlar- daha çok şahsî bir renk alabiliyor, buna karşılık bazıları bütün toplumu çok yakından ilgilendirir görünmekle şahsî değer sınırını aşıyor. Ahlâkî değer bu ikincilerin başında gelmektedir. Kendi şahısları adına başka değerlere öncelik vererek sıralama yapanların ahlâk-dışı durumlar karşısında en şiddetli hükümler vermelerinin sebebi budur. Dikkat edilirse, hüküm şiddeti sıralamasında ahlâkî değer sahasından hemen sonra gelen iktisadî değerle ilgili hükümler de toplumu çok yakından ilgilendirmektedir. Hatta bu sahanın sıralamadaki (Tablo II) yeri ahlâkla içice denecek kadar yakındır. Bu ikisi (10 ve 14) arasında sadece dört puanlık bir mesafe bulunduğu halde, onlardan sonra gelen üçüncü değer sahası 14 puanlık büyük bir açıklık göstermektedir.

Bu netice hem basit hem de önemlidir. Basittir, çünkü aklîselimle de aynı şeyi düşünmek mümkündür. Bazı ortak değerler yoksa, şahsî değerler insanları toplayıcı olmaktan çok dağıtıcı olabilirdi. Toplumun normal fonksiyonunu yürütebilmesi ancak değişik tutum ve değer sahiplerinin ortak değerlerde anlaşabilmiş olmalarına, bazı durumlar karşısında ortak tavır alabilmelerine bağlıdır. Diğer taraftan, bu

netice büyük bir önem taşımaktadır. Akliselimle varılabilen bazı sonuçların tecrübî metodlar kullanıldığı zaman tamamen yanlış çıktığı birçok halleri

108/ DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

biliyoruz. Bizim araştırmamız bir tahmin ve spekülasyonun ötesinde bir gerçeği ortaya çıkarmış bulunuyor. Dine birinci sırada yer verenler bile -din büyük ölçüde kendi başına bir ahlâk sistemi sayıldığı halde- yine genel ahlâktan sapmalar karşısında daha sert tavır almışlardır.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 109

2. AHLÂKÎ GELİŞME MERHALELERİ ve DEĞERLER

Bütün deneklerimizin Kohlberg makyasında ahlâkî gelişmenin son merhalesine ulaşmış- oldukları görüldü. Hakikatte Kohlberg bu gelişmenin 16 yaşlarında tamamlandığını söylemektedir ki, bu durumda yaşları 16'nın çok üstünde bulunan bizim deneklerimizin böyle bir netice vermeleri pek tabiidir. Bununla birlikte, yaş ilerlemesinin mutlaka o yaşa karşılık gösterilen gelişme merhalesine ulaşma anlamına gelmeyeceğini unutmamalıyız. Deneklerimiz arasında geleneksel diye nitelenin ahlâk gelişmesi safhasında olanlar da pekâlâ bulunabilirdi; nitekim böyleleri çıkmış, fakat genel temayüle etki etmeyecek kadar az sayıda olmuşlardır.

Bu sonuç değer sistemleriyle ahlâkî gelişme -veya hiç değilse adalet anlayışı- arasında paralel bir gelişmenin bulunmadığını göstermiş, böylece başlangıçta geçici olarak kabul ettiğimiz hipotez doğrulanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, adalet duygusu hoşgörülük veya affetmezlikten de ayrı bir hadisedir. Deneklerimiz hikâyedeki kahramana karşı şahsî şefkat ve merhametlerinden dolayı acıyarak onun mazur görülmesi gerektiğini düşünselerdi, o takdirde hoşgörülük puanı bakımından farklı olanlar bu durum karşısında farklı tavırlar takınabilirdi.

I

Est Ah Te
Genç Erkekler Genç Kızlar
Ikt
D
Si
So

Tablo -1

Genç Erkeklerle Genç Kızların Değer Profilleri

110/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / II

Est Ah Te

I» Genç Erkekler

Ortayaşlı Erkekler

Ikt D

Tablo - II

Genç Erkeklerle Ortayaşlı Erkeklerin Değer Profilleri

I			I
---	--	--	---

				i	
				i	
			:	1	1
				il	11
				i	

Si So

3

4

6

7

		jj	m. '		
				1	
			ii	-1	t

Est Ah Te

iMi Genç Kızlar

Ortayaşlı Kadınlar

Ikt D

Si So

Tablo - III

Genç Kızlarla Ortayaşlı Kadınların Değer Profilleri

112/ DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

6

7

Est

Ah

Te

Ikt

D

Si

So

Ortayaşlı Erkekler Ortayaşlı Kadınlar

Tablo - IV

Ortayaşlı Erkeklerle Ortayaşlı Kadınların Değer Profilleri

Aldığımız sonuç bizi bir konuda da uyarıyor. Toplumumuzdaki şiddet olayları çok defa bizim insanlarımızın geleneksel bir otoriter terbiye ile yetişmelerine ve bu yüzden dar, formalist, baskıcı bir zihniyete sahip olmalarına bağlanmaktadır. Bu araştırma da toplumun dört değişik kesiminden aldığımız örnek gruplar arasında herkesin evrensel ahlâk prensiplerine önem vererek hukukun dar kalıpları ötesinde düşünmüş olmaları bu iddialara en azından şüphe ile bakmamızı gerektiriyor.

Ahlâkî gelişme ile değer sistemi arasında yine de ilişki bulunması mümkün müdür? Bizim araştırmamızın sonuçları böyle bir imkânı tamamen reddetmemize müsait değildir. Tahminimize göre, belli bir yaştan itibaren ahlâkî gelişme tamamlandığı gibi değer sistemi de teşekkül etmiş bulunmaktadır. Bu gelişmenin henüz tamamlanmadığı yaş grupları üzerinde araştırma yapılacak olursa belli değerlerin belli ahlâkî gelişme safhalarında daha çok hakim olduğu iddiası kusursuz bir şekilde tahkik edilmiş olur. Herhalde, gelişme ile ilgili araştırmacılar için ilgi çekici bir konudur.

3. ÖZDEĞERLENDİRME

Deneklerimizin hepsi de kendilerini 10 basamaklık bir ölçeğin 7'nci ile 10'uncu basamakları arasında bir yerde değerlendirmişlerdir. Yığılma özellikle 8 ve 9 üzerindedir ve ortalama değer 8'dir.

X---X.....X---X.....X.....X---X---X.....X-----X-----X

1

5

10

En Düşük Ahlâk

En Yüksek Ahlâk

114 / DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Hiçbir anlamlı farklılaşmanın görülmeşi dolayısıyla, özdeğerlendirmenin başka değişkenlerle bir ilişkisi bulunup bulunmadığını araştırmaya imkân ve gerek görülmemiştir. Elimizdeki örneğe bakarak, denek ve grup sayısını ne kadar çoğaltırsak çoğaltalım aynı sonucu alacağımız anlaşılıyor. Şu halde bütün normal yetişkin insanlar, objektif bakımından ahlâkî seviyeleri ne olursa olsun, kendilerini belli bir seviyenin üstünde görmekte dirler. Bu seviye ortanın üstünden başlıyor, fakat mükemmele de erişmiyor.

Niçin bütün normal insanlar diyoruz? Çünkü ortanın üstünde bir benlik kıymeti insanın normal intibakı için esas olmalıdır. Tıpkı vücut ısısının, kan basıncının ilh. nasıl belli normal seviyeleri varsa ve vücut bu seviyede kendinden beklenen fonksiyonları ifa ediyorsa, insanın da kendi nefsi hakkında "normal" diyebileceğimiz bir değerlendirme seviyesi bulunmalıdır. Bu seviye düştüğü takdirde şahıs en azından kendine güvenini kaybeder; seviye en üste çıktığı zaman ise öğrenme ve değişme için gereken esneklik kaybolur, ahlâkî yücelik ile düşünce katılığı birbirine karıştırılır.

Acaba bütün normal diyebileceğimiz insanlarda bu seviye gerçekten ortalama 8 (veya 8+1) ile temsil edilebilir mi? Bu konuda bir normun bulunabileceğini bizim sonuçlarımız gösteriyor, ama normun kesinlikle hangi rakama veya ölçek bölgesine tekabül ettiğini söyleyebilmek için bu türlü bir araştırmayı iki yönde geliştirmek gerekir. Birincisi, denek sayısını bütün popülasyonu temsil edecek derecede genişletmelidir. İkinci olarak da, öz-değerlendirme seviyesi bakımından (başka kriterlerle)

birbirlerinden farklı olduğu bilinen gruplara aynı testi uygulayarak aralarında anlamlı farkların bulunması lazımdır. Bizim araştırmamız bu konuda güvenilir ipucu vermiş bulunuyor.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ /115

4. NESİL FARKLARI, CİNSİYET FARKLARI ve DEĞERLER

Araştırmamızın hipotezi bu gruplar arasında benzerliklerden çok ayrılıkların bulunması noktası üzerinde duruyordu. Fakat gruplararası ayrılıkları incelerken benzerlikleri -yani ayrılığın bulunmadığı halleri- ister istemez inceleyecektik. Böylece yaş ve cinsiyete dayalı alt-kültür gruplarının ne dereceye kadar birbirinden ayrıldıklarını ve ne dereceye kadar kendilerini de içine alan bir büyük grubun mensupları olduklarını görebileceğiz.

Gerek tablolardan gerekse grafiklerden görüleceği üzere, bütün gruplarda kesinlikle ortak olan iki özellik dinî ve estetik değer sahalalarına karşı takınılan tavrın aynı oluşudur. Bizim kullandığımız denekler bakımından, bütün yaşlarda ve her iki cinsiyette dinî değerlerin yeri sıralamanın en sonunda, estetik değer ise ondan bir önce gelmektedir. Estetik değerlerin altıncı sıradaki yerini beşinci sıraya çıkardığı tek grup olarak ortayaş kadınlar grubunu görüyoruz; fakat orada yine ortanın altında bir yerde bulunuyor. Bu bakımdan diyebiliriz ki, denekler değer sistemlerinin en alt seviyeleri bakımından birbirine son derece benzemektedirler.¹⁷

Acaba hiyerarşinin üst seviyesinde bir benzerlik var mıdır? Burada tek ortak nokta ahlâkî değerlerin bütün gruplarda ilk sıranın daha altına hiçbir zaman düşmeyişi-dir. Bu bakımdan denek gruplarımızın ahlâkî değer konusunda birbirine -yukarıdaki iki değer konusunda rastladığımız derecede olmasa da- oldukça benzediklerini söyleyebiliriz.

¹⁷ Denekler arasında özellikle sanat tahsili ve din tahsili yapmış olanların bulunmadığını belirtmeliyiz.

116 / DEĞERLER PSIKOLOJİSİ

Buraya kadar deneklerimizin bütün olarak birbirlerine benzer taraflarını gördük. Şimdi onları gruplar halinde ele alarak nesil ve cinsiyet değişkenliklerinin nasıl bir farklılaşma yarattığını görmeye çalışalım.

Cinsiyet sadece bizim ülkemizde değil, dünyanın her yerinde alt-kültür grupları meydana getiren en önemli değişkenlerden biridir. Bu değişkene bağlı olarak meydana gelen tutum ve davranış farklarının geleneksel toplum tipinden sanayi cemiyetine doğru geçiş sırasında gitgide azaldığı görülmektedir, fakat bu farklar hâlâ en ileri sanayi cemiyetinde bile büyük ölçüde mevcuttur ve hiç ortadan kalkmayacağı söylenebilir.

Cinslerarası tutum ve değer farkları biyolojik değil, kültürel olduğuna göre, kadınlar ve erkekler üzerindeki kültürel etki kaynakları bu farkların açıklanmasında birinci derecede yardımcı olacaktır. Aradaki benzerlikler ise ortak kültür etkilerinin işleyişine bağlanabilir. Bizim araştırmamızda bir taraftan genç kızlarla genç erkeklerin, bir taraftan da ortayaşlı erkeklerle ortayaşlı kadınların değer profilleri karşılaştırıldı. Karşılaştırılan ilk iki grupta, yani genç erkeklerle genç kızlarda, değer sıralaması negatif korelasyon göstermektedir. Bu korelasyon anlamlı olmayacak kadar ufaktır (-.14), fakat negatiftir. Öte yandan, ortayaşlı erkeklerle ortayaşlı kadınlar arasındaki korelasyon yine negatiftir, ama deminkinden çok yüksektir (-.43). Şu halde genç kızlarla genç erkekler arasındaki fark, aynı cinslerin orta-yaşlıları arasındaki farktan daha azdır. Başka bir ifade ile, ortayaş seviyesinde kadınlar ve erkekler değer bakımından gençlerde olduğuna nisbetle daha farklı bulunmaktadır.

¹⁸ Burada cinsiyetin bağımsız değişken sayılması açıklanmaya muhtaç bir durumdur. Hakikatte kadınlarla erkekler arasındaki tutum farklılıkları onların kadın veya erkek olmalarından, yani biyolojik yapılarından değil, fakat cinsiyetleri dolayısıyla ayrı birer sosyal grup teşkil etmelerinden ileri gelmektedir.

DEĞERLER PSIKOLOJİSİ / 117

Bu durumda, genç nesilden kız ve erkeklerin ortak bir kültürü daha çok paylaştıkları, yani her iki grubun aynı kaynaklardan daha çok etkilendiklerini, beslendiklerini düşünebiliriz. Bugünün kadını, dünkülere nisbetle, erkeklerin dünyasına daha çok girmiş görünüyor. Bu ortak dünyanın en önemli yönü bir taraftan karma eğitim müesseselerinin gitgide yaygınlaşması sonunda kızlarla erkeklerin hem aynı eşitlikçi eğitimi alıp hem aynı çağda birarada yetişmeleri, bir yandan da bütünüyle toplumun iki cins arasında gitgide daha az fark gözetilen bir uygulamaya yönelmiş bulunmasıdır. Kısacası, bugünün kadını hem nazari hem fiili bakımdan erkeklere daha çok yaklaşmasıdır. Ancak burada, öğrencilik çağındaki genç kızlarla orta yaşlı kadınları ayıran hususî bir durumu unutmamız gerekiyor: Öğrenci kızlar kadınlığa ait sorumluluk dünyasına henüz girmedikleri için onlarla erkekler arasındaki farkın az olması bir ölçüde tabii karşılanmalıdır. Pek muhtemeldir ki, bunlar ortayaşlı kadınlık çağına girdikleri zaman erkeklerle aralarındaki mesafe biraz daha artabilir.

Ortayaşlılar grubunda kadın-erkek farkları daha fazladır. Bunu da başlıca iki sebebe bağlamak şimdilik makul görünüyor. Birincisi, yukarıda belirtildiği gibi, kadınlığa ait vasıfların ancak öğrencilik çağı

sona erince ve özellikle evlilik hayatı başlayınca ağır basmasıdır. Genç kız ancak o zaman tam manasiyle "kadın" statüsüne girmiştir. İkinci sebep ise toplumun gelişme seyri içinde dünkü nesilde cinsiyete bağlı ayrımlara daha çok yer verilmiş olmasıdır. Bizim araştırmamızda eksik olan bir nokta var ki, bu noktanın araştırılması mümkün olmasaydı yukarıdaki fikrimizin kuvvetle desteklenmesi beklenirdi. Bu da, şimdi incelediğimiz ortayaşlıların gençlik çağındaki değer profillerinin bilinmesidir. Tahminimizce, yirmi yıl önce aynı gruplara böyle bir değer testi verilseydi, kızlarla erkekler arasında şimdikilerden daha az fark

118/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

bulunabilirdi. Fakat herhalde bu fark şimdiki kız ve erkekler arasında görülenden daha büyük olurdu. Nesil farkları ve değerler konusuna gelince, bu konuyla ilgili olarak aldığımız sonuçlar Türkiye'de hiç değilse bizim incelediğimiz iki nesil arasında önemli fark bulunmadığını göstermektedir. Genç erkeklerle ortayaşlı erkekler arasında anlamlıya doğru giden bir pozitif korelasyon (.43) bulunmuştur; böyle bir sonuç arada farktan ziyade benzerlik bulunduğunu gösterir. Genç kızlarla ortayaşlı kadınlar arasında ise .24'lük negatif bir korelasyon görülüyor. Bu korelasyon anlamlı olmayacak kadar küçük, fakat negatiftir. Acaba iki nesil içinde erkekler birbirine benzediği halde kadınlar arasında niçin ters bir ilişki veya ilişkisizlik vardır.

Bu sorunun cevabını şimdiki araştırmamıza bakarak tahmin edebiliriz, ama kesin bir cevap vermemiz hatalı olur. Herşeyden önce, bizim henüz iki temayül olarak bulduğumuz sonuçları istatistik bakımından tam anlamlı gösterebilecek daha geniş çapta araştırmalar yapılmalıdır. Eğer bunların sonucunda farkın kesinliği tesbit edilirse, o zaman bunun izahı hususunda bazı hipotezler denenebilir. Bizim gördüğümüz kadarıyla, -hiç değilse Türkiye'de- ortayaşlılık iki cins üzerinde çok farklı sosyal etkiler yapmaktadır. Bir erkek tahsilini tamamlayıp iş sahibi olduktan ve evlendikten sonra daha önceki hayatının ilgilerini büyük ölçüde devam ettirdiği halde, kadınlar genç kızlık ile evlilik arasında oldukça keskin bir geçiş yapmaktadırlar.

Genç kızlık ile ortayaşlı kadınlık arasındaki farkın erkeklerde görüldüğünden daha büyük olması, genç kızların evlilikle birlikte sosyal ve entellektüel sahalarının daralmasından ileri gelebilir. Evlilik hayatı erkekleri yine aile dışındaki daha büyük toplumla devamlı ilişki içinde tutuyor, hatta bu ilişki erkek ve aile reisi olmanın bir gereği haline geliyor. Fakat kadında ev hayatı -dışarıda çalıştığı zaman bile- onu büyük toplumdan ziyade aile mü-

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ /119

nasebetlerine yöneltmektedir. Bu türlü bir fonksiyon farklılaşması bizim sosyal bünyemizin bir parçası olduğu kadar biyolojik farklılaşmanın da -anne ve çocuk münasebeti- bir gereğidir. Evlilik dışında kalan kadınlarda durum ne oluyor? Bizim deneklerimizin büyük çoğunluğu evli olduğu için bu konuda birşey söylemiyoruz. Ancak, bekâr ortayaşlı kadınların da genç kızlık çağlarındaki hayat tarzını ve dolayısıyla ilgi ve tutumlarını genellikle değiştirmeleri beklenir; çünkü bizim toplumumuz genç kızlık çağını aşmış kadınların sırf evli olmadıkları için hâlâ o çağa ait heves ve ilişkiler içinde yaşamasını hoş karşılamaz. Kısacası, ortayaşlı bekâr hanımların statüsü ortayaşlı evli hanımlarinkinden çok farklı değildir.

5. DEĞİŞEN ve DEĞİŞMEYEN DEĞERLER

Nesil ve cinsiyet farkları ile ilgili kısmın baş tarafında belirtilmiş olduğu gibi, başlıca iki değer, iki cins ve nesilde aynı yeri almıştır. Bunlardan biri olan dinî değer, diğer bütün değerlerden daha geri plana atılmaktadır. Elimizde ilmî araştırma verileri bulunmamakla birlikte, dinî değerdeki bu düşüşün modernleşme adı verilen prosesle paralel olarak yürüdüğünü söyleyebiliriz.¹⁹ Cumhuriyetten öncekiler ve cumhuriyetin ilk nesilleri, başka bazı göstergelerden çıkarabileceğimiz gibi, herhalde dinî değere ortanın üstünde bir yer veriyorlardı. Bugünkü toplumumuzda, özellikle yüksek tahsil görmüş kimseler arasında, eskiden dinin aldığı yer başka değerlere bırakılmıştır; önümüzdeki uzun yıllar içinde bu temayülde önemli bir değişme olacağını belirten herhangi bir işarete de rastlamıyoruz. Yerinden emin olduğumuz ikinci değer ahlâktır. Ahlâkın muhtevası üstünde birçok anlaşmazlıkların çıkması

¹⁹ Burada sebep-netice münasebetinden ziyade bir paralellik vardır

pek muhtemel bulunmakla birlikte, her cins ve nesilde ahlâkın bir değer olarak ön planda tutulduğu muhakkaktır. Bu netice belki üniversal bir temayül gösteriyor; yani başka toplumlarda da insanların büyük çoğunluğu ahlâkî değeri ön planda tutuyor olabilirler.

Ahlâk konusunda öz-değerlendirme yapmak üzere test verdiğimizde hemen herkesin kendisine aynı puanı verdiği görülmüştür. Eğer aynı testi sosyal, teorik veya diğer bir değer sahası bakımından vermiş olsaydık alınan puanlar arasında hayli fark görülürdü. Bu sonucun önemi üzerinde durmak gerekir. İnsanlar kendilerini ahlâk bakımından hep ölçeğin yukarısında görüyorlarsa, bu demektir ki ahlâkı da öbür değerlerin daha üstünde tutacaklardır.

İki değer arasında hemen hemen tam bir puan veya mertebe kutuplaşması bulunması bize başka bir konuda daha ışık tutuyor. Ahlâkı ön planda fakat dinî geri planda tutan kimselerin ahlâkı dinden ayrı düşündükleri anlaşılıyor.

VÖzet

Bu kitap değerler psikolojisi sahasında teorik bilgileri ve tecrübî bir araştırmayı ihtiva eden iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısımda çalışma sahamızın temel kavramları üzerinde gerekli açıklamalar yapıldıktan sonra, değerler arasında asıl konumuzu teşkil eden ahlâk değerleri üzerinde felsefecilerin ve ilim adamlarının görüşleri hem kronolojik hem sistematik bir sıra ile verilmiştir. Birinci kısmın ağırlık noktası ahlâk değerlerinin birer sosyal değer halinden ferdî değer haline nasıl geçtiğidir. Bu geçişe psikoloji dilinde genel bir terimle "sosyalleşme" adı verilmektedir. Burada sosyalleşmenin özellikle bir taklit -özdeşleşme- prosesi halinde hangi değişkenlere bağlı olarak işlediğini çeşitli teorik görüşler açısından ele aldık; psikanaliz, sosyal öğrenme ve kognitif gelişme teorilerinin görüşlerini özetleyerek bunlar arasındaki temel farkları belirtmeye çalıştık. İkinci kısım, başlangıçta verilen bilgilerle bağlantılı olmak üzere yapılan bir araştırmadan meydana gelmiştir. Bu araştırma geçen birbuçuk yıl içinde tarafımızdan yapılmış olup aşağıda sıra ile belirttiğimiz problemlerin tahkiki amacıyla tertiplenmiştir:

1. Genellikle her davranış, belli bir değer sahası ile ilişkili görülür; meselâ iktisadî davranışın arkasında ikti-

122/ DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

sadî değer bulunduğunu kabul edilir. Bu doğru olmakla birlikte, herhangi bir davranış sahasının tek bir değer sahasına göre belirlendiği söylenemez. Çeşitli değer sahalari arasında bir ahengin bulunması, böylece değerler arasında bağlantı bulunduğuna göre, belli bir davranışın da birden fazla değer sahası ile uyumlu bir münasebet içinde olması beklenir. Bu araştırmada, ahlâkî değer sahası ile ilgili hükümlerin diğer değer sahalari ile ne dereceye kadar ilişki içinde bulunduğu araştırılmıştır.

2. Belli birtakım değerleri ağır basan kimselerin başka değer tiplerine göre daha az veya daha çok hoşgörülük sahibi olduğu söylenir. Ahlâkî tavrın bir parçası olan hoşgörülükle öbür değer sahalari arasında ne gibi bir münasebet vardır?

3. Ahlâkî gelişme zaman içinde olan bir prosesi ifade ettiğine göre, acaba belli bir ahlâkî gelişme seviyesi insanın genel değer profili bakımından da bir özellik gösterir mi?

4. İnsanın ahlâkî bakımdan kendine verdiği değer ile başkaları hakkında verdiği ahlâkî hükümler arasında belli bir münasebet bulunduğu söylenebilir mi?

5. Bugün toplumumuzun çeşitli kesimlerinde değer farklılaşmaları ile ilgili olarak sık sık ileri sürülen görüşler ne dereceye kadar geçerlidir?

Bu problemleri incelemek üzere dört grubu ihtiva eden dörtyüz denek üzerinde yaptığımız araştırmada elde ettiğimiz başlıca neticeler şunlardır:

1. İnsanlar genellikle kendi değer sahalarındaki norm-dışı davranışları diğerlerinden daha kötü bulmakta ve onlara daha şiddetle reaksiyon göstermektedirler.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 123

2. Herkes kendi değer profilinde en yukarıda olan değer konusunda çok hassas bulunmakla beraber, hangi değeri ön planda tutarsa tutsun hemen herkesin ortaklaşa hassasiyet gösterdikleri bir değer var ki, bu da ahlâktır.

3. Bugünkü Türk toplumundan alınan 18 yaşın üzerinde, yüksek tahsilli kadın ve erkeklerin büyük çoğunluğu Kohlberg şemasında ahlâkî gelişmenin en üst merhalesi sayılan "evrensel ahlâk" mertebesine varmış görünmektedirler.

4. İnsanlar ahlâkî bakımdan öz-değerlendirme yaptıkları zaman daima ortanın üstünde, fakat mükemmele varmayan bir seviyede olduklarını farzetmektedirler.

5. Bugünkü Türk toplumunda değer tipleri bakımından yüksek tahsildeki erkek ve kızlar arasında önemli bir fark yoktur. Bunlar arasındaki fark, aynı tahsil seviyesindeki ortayaşlı kadın ve erkekler arasında görülen farktan daha azdır.

Araştırmanın son kısmında bu neticelerle ilgili yorum ve tartışmalar yapılmış, bundan sonra yapılması gereken araştırmaların tertibi ve yönü bakımından teklifler ileri sürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

Doğrudan doğruya atıf yapılan kitap ve makalelere metinde yazar adı ve yayın yılı ile işaret edilmiştir. Gerek bunları gerekse faydalanılan diğer kaynakları konulara göre ayırarak aşağıda veriyoruz.

Felsefe, İlim ve Ahlâk

Aiken, H.D., Emotive Meaning and Ethical Terms. *Journal of Philosophy* *XU*, 1944.

Ayer, A.J., *Language, Truth and Logic*, 1946. Brandt, R.B., The Emotive Theory of Ethics, *Philosophical Review*, LIX, 1950.

Brandt, R.B., The Definition of an ideal Observer Theory in Ethics. *Philosophy and Phenomenological Research*, XV, 1965.

Comte, A., *Catechism Positivist*, 1852. Dewey, J., and J.H. Tufts, *Ethics, Rev.ed.*, 1932. Dewey, J., *Human Nature and Conduct*, New York, Holt, 1922. Dewey, J., *Theory of the Moral Life*. Holt, Rinehart and Wilson, 1960.

Frankel, C., *The Case for Modern Man*, Beacon Press, 1959. Frankena, W.K., *Ethical Theory*. in Chisolm, R.M. et al. (Eds), *Philosophy, The Princeton Studies of Humanistic Scholarship*

in America. Prentice Hall, 1965. Hail, E.W., *Modern Science and Human Values*. Van Nostrand,

1957. Hook, S., *Political Power and Personal Freedom*. New York, Collier, 1962.

126/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Hook, S., *Reason Social Myths and Democracy*. Harper Torchbooks, 1966.

Kaplan, A., *The New World of Philosophy*, Vintage Books, 1963. Köhler, W., *The Place of Value in a World of Facts*,

Liveright, 1938. Lewis, G.I., *An Analysis of Knowledge and Valuation*, La Salle, 1947.

Lewis, G.I., *The Ground and Nature of the Right*, N.Y., 1955. Locke, J., *An Essay Concerning Human Understanding*, London, Thomas Bassett, 1960.

Moore, G.E., *Principia Ethica*, Cambridge Univ. Press, 1960. Pepper, S.C., *The Sources of Value*, Univ. Of Calif. Press,

1958. Perry, R.B., *General Theory of Value*, Cambridge, Mass., 1926. Perry, R.B., *Realms of Value*, Cambridge, Mass., 1954

Sharp, F.C., Voluntarism and Objektivty in Ethics, *Philosophical*

Review, L, 1940. Spencer, H., *The Principles of Ethics*, London, William and Norgate,

1872. Stevenson, C.L., *The Emotive Meanings of Ethical Terms*, *Mind*,

XLVI, 1937. Stevenson, C.L., *Ethical Judgments and Avoidability*, *Mind*, XLVII,

1938. Stevenson, C.L., The Emotive Conception of Ethics and Its Cognitive

Implication, *Philosophical Review*, LIX, 1950. Toulmin, S., *Reason in Ethics*, Cambridge Univ. Press, 1964. Warnock,

G.C., *Contemporary Moral Philosophy*, MacMillan, London, 1970.

Psikoloji ve Ahlâk (Genel)

Aronfreed, J., *Conduct and Conscience*, New York, Academic

Press, 1968.

Asch, S., *Social Psychology*, Prentice Hall, 1959. Brown, P., *Social Psychology*, Free Press, 1965. Child, I.L., *Socialization*,

in G.Lindzey (Ed.), *Handbook of Social*

Psychology, London. Addison-Wesley, 1954. Graham, D., *Moral Learning and Development*, London, Batsford,

1974. Flavell, J.H., *The Developmental Theory of Jean Piaget*, Van Nostrand,

1963.

- Hoffman, M.L., *Moral Development*, in P.H. Mussen (Ed.), *Car-michael's Manuel of Child Psychology*, New York, Wiley, 1970. Vol. II.
- Kohlberg, L., *Stage and Sequence: The Cognitive Development Approach to Socialization*, in DA Goslin (Ed.), *Handbook of Socialization Theory and Research*, Chicago, Rand MacNally, 1969.
- Secord, P., and C. Backman., *Social Psychology*, McGraw Hill, 1964.
- Wright, D., *The Psychology of Moral Behaviour*, Penguin Books, 1976.
- Ahlâkî Gelişine Teorileri, Öğrenme, ve Özdeşleşme**
- Allinsmith, W., *Moral Standards: The Learning of Moral Standards*, in D.R. Miller and G.E. Svanon, *Inner Conflict and Defense*, New York, Holt, 1960.
- Bandura, A., *Social Learning Through Imitation*, M.R. Jones, Nebraska Symposium on Motivation, 1962. Lincoln: Univ. of Nebraska Press, 1962.
- Bandura, A., Ross, D., and Ross S.A., *Transmission of Agression Through Imitation of Aggressive Models*, *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 1961.
- Bandura, A., Ross, D., and Ross, S.A., *Imitation of film-mediated aggressive models*, *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 1963 66, 3-11 (a).
- Bandura, A., Ross, D., and Ross, S.A., *Vicarious Reinforcement and Imitative Learning*, *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 1963, 67, 601-607,
- (b). Bandura, A., Ross, D., and Ross, S.A., *Comparative Test of Status Envy, Social Power, and Secondary Reinforcement Theories of Identificatory Learning*, *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 1963, 67, 527-534.
- Bandura, A., and Kupers, C.J., *Transmission of Patterns of Self-Reinforcement Through Modeling*, *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 1964, 69, 1-9.
- Bandura, A., and Mischel, W., *Modification and Self-Imposed Delay of Reward Through Exposure to Live and Symbolic Models*, *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1965, 5 698-705.
- 128/ DEĞERLER PSİKOLOJİSİ
DEĞERLER PSİKOLOJİSİ/ 129
- Bandura, A., *Social Learning Theory of Identificatory Processes*. in D.A. Goslin and D.C. Glass (Eds.), *Handbook of Socialization Theory and Research*, Chicago, Rand McNally, 1968.
- Blum, G.S., *A Study of the Psychoanalytic Theory of Psycho-Sexual Development*, *Genet. Psychol. Monogr.*, 1949, 39, 3-99.
- Bronfenbrenner, *Freudian Theories of Identification and Their Derivatives*, *Child Devpt.*, 1960, 31, 15-40.
- Bull, N.J., *Moral Judgment from Childhood to Adolescence*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969.
- Campbell, E.Q., *The Internalization of Moral Norms*, *Sociometry*, 1964, 27, 391-412.
- Erikson, E.H., *Childhood and Society*, New York, Norton, 1959.
- Eysenck, H.J., *The Contribution of Learning Theory*, *Brit. J. Educ. Psychol.*, 1960. 30. 11-21.
- Festinger, L., *A Theory of Cognitive Dissonance*, London: Tavistock Publications, 1957.
- Festinger, L., and Freedman, J.L., *Dissonance Reduction and Moral Values*. in P. Worchel and D. Byrne (Eds.), *Personality Change*, New York Wiley, 1964.
- Freud, S., *Three Essays on the Theory of Sexuality*, in *The Complete Psychological Works of Sigmund Freud (CW)*, Vol. VII. London, Hogarth, 1953.
- Freud, S., *Introductory Lectures on Psychoanalysis*, CW, XV, 1963.
- Freud, S., *The Dissolution of Oedipus Complex*, CW., XIX, 1961.
- Freud, S., *Mourning and Melancholia*, CW., XIV, 1957.
- Freud, S., *Some Psychical Consequences of the Anatomical Distinction Between the Sexes*, CW., XIX, 1961.
- Freud, S., *Civilization and its Discontents*, London, Hogarth, 1949.
- Freud, S., *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*, New York, Norton, 1933.
- Hartmann, H., *Psychoanalysis and Moral Values*, New York, International Universities Press, 1960.
- Havighurst, R.J., and Neugarten, B.B., *American Indian and White Children*, Chicago, Univ. of Chicago Press, 1955.
- Heilbrun, A.B. Jr., *The Measurement of Identification*, *Child Devpt.*, 19, 36. 111-127.
- Hill, W.F., *Learning Theory and Acquisition of Values*, *Psychol. Rev.*, 1960, 67, 317-331.
- Hoffman, M.L., and Saltzstein, H.D., *Parental Discipline and the Child's Moral Development*, *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1967, 5, 45-57.
- Hoffman, M.L., *Moral Development*, in P.H. Mussen (Ed.), *Car-michael's Manuel of Child Psychology*, New York, Wiley, 1970, Vol: II.
- Hoffman, M.L., *Power Assertion by the Parent and its Impact on the Child*, *Child Devpt.*, 1960, 31, 129-143.
- Kağan, J., *The Concept of Identification*, *Psychol. Rev.*, 1958, 65, 296-305.
- Kağan, J., and Phillips, W., *Measurement of Identification: a Methodological Note*, *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 1964, 69, 442-444.
- Kohlberg, L., *Moral Development and Identification*, in H.W. Stevenson (Ed.), *Child Psychology: Yearbook of the National Society for the Study of Education*, 1963, Part I University of Chicago Press, 1963.
- Kohlberg, L., *The Development of Children's Orientations Toward a Moral Order: 1. Sequence in the Development of Moral Thought*, *Vita Humana*, 1963, 6, 11-33.

Kohlberg, L., *The Development of Moral Character*. in M.L. Hoffman and L.W. Hoffman (Eds.), *Review of Child Development Research*, 1. New York: Russell Sage Foundation, 1964.

Kohlberg, L., *a Cognitive-Developmental Analysis of Children's Sex-Role Concepts and Attitudes*. in E.E. Maccoby (Ed.), *The Development of Sex Differences*. Stanford, Calif., Stanford Univ. Press 1966.

Kohlberg, L., *Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization*. in D.A. Goslin (Ed), *Handbook of Socialization Theory and Research*, Chicago, Rand-McNally, 1969.

Kohlberg, L., and Kramer, R., Continuities and Discontinuities in Childhood and Adult Moral Development, *Human Development*, 1969,12, 93-120.

Lazovick, L.N., On the Nature of Identification, *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 1955, 51,175-183.

Mischel, W., and Grusec, J., Determinants of the Rehearsal and Transmission of Neutral and Aversive Behaviour, *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1966, 3,197-205.

Mischel, W., *Theory and Research on the Antecedent of Self-Imposed Delay of Reward*. in B.A. Maher (Ed.), *Progress in Experimental Personality Research*, New York, Academic Press, 1965.

Mussen, P.H., *Early Socialization: Learning and Identification*, in G. Mandler et al. (eds), *New Directions in Psychology*, 111. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1967.

130/ DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Mussen, P.H., and Parker, A.L., Mother Nurture and Girls' Incidental Imitative Learning, *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1965,2, 94-97. Parsons, T., and Bales, R. f, *Family Socialization and Interaction Process*, London: Routledge and Kegan Paul, 1956. Peck, R.H., and Havighurst, R.J., *The Psychology of Character Development*, New York: Wiley, 1960.

Piaget, J., *The Child's Conception of the World*, London: Kegan Paul, 1929. Piaget, J., *The Moral Judgment of the Child*, London: Routledge and Kegan Paul, 1932.

Piaget, J., *Six Psychological Studies*, Univ. of London Press, 1968. Sanford, N., The Dynamics of Identification, *Psychol. Rev.*, 1955, 62,106-118. Sgan, M.L., Social Reinforcement, Socioeconomic Status and Susceptibility to Experimenter Influence, *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1967, 5, 202-210. Stoke, S.M., An Inquiry into the Concept of Identification, *J. Genet. Psychol.*, 1950, 76,163-189. Walters, R.H., Leat, M., and Mezei, L., Inhibition and Disinhibition of Responses Through Empathetic Behaviour Learning, *Can. J. Psychol.*, 1963,17, 235-240. Walters, R.H., and Parke, R.D., Emotional Arousal, Inhibition and Discrimination Learning in Children, *J. Exp. Child Psychol.*, 1964,1,163-173.

Değerler, Değer Sistemleri, Değer Farklılaşmaları

Albert, E.M., and Kluckhohn, C., *A Selected Bibliography On Values, Ethics and Esthetics in The Behavioral Sciences and Philosophy*, 1920-1958. Glencoe, Ill, Free Press, 1959.

Allport, G.W., Vernon, P.E., and Lindzey, G., *A Study of Values*, 3 ed., Boston: Houghton-Mifflin, 1960.

Arrowv, K.J., *Social Choice and Individual Values*, New York, Wiley, 1951.

Asch, S., *Social Psychology*, Englewood Cliffs, 1959.

Brandt, R.B., *Value and Obligation; Systematic Readings in Ethics*, N.Y. Harcourt, 1961.

DEĞERLER PSİKOLOJİSİ / 131

Duffy, E., A Critical Review of Investigations Employing the Allport-Vernon Study of Values and Other Tests of Evaluative Attitudes, *Psychol. Bull.*, 1940, 37,597-612. Dukes, W.F., Psychological Study of Values, *Psychol. Bull.*, 1955, 52, 24-50. Hilliard, A.L., *The Forms of Value: The Extension of a Hedonistic Axiology*, New York: Columbia Univ. Press, 1950. Homant, R., Semantic Differential Ratings and Rank-Ordering of Values, *duc. Psychol. Measur.*, 1969,29, 885-889. Kluckhohn, R.E., *Values and Value-Orientations in the Theory of Action*. An Exploration in Definition and Classification, in T. Parsons and E. Shils, *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Mass, Harvard Univ. Press, 1951. Kluckhohn, F.R., and Strodtbeck, F.L., *Variations in Value-Orientations*. Evanston, Ill, Row Peterson, 1961. Köhler, W., *The Place of Value in a World of Facts*, New York, Liveright, 1938. Martin, W.E., Learning Theory and Identification: The Development of Values in Children, *J. Genet. Psychol.*, 1954, 84, 211-217. Maslow, A.H., *Motivation and Personality*, New York, Harper, 1954.

Maslow, A.H., *New Knowledge in Human Values*, New York, Harper, 1959. Maslov, A.H., *Religions, Values and Peak Experiences*, Columbus, Ohio: Ohio State University Press.

Merton, R.K., *Social Theory and Social Structure*, Free Press, 1968. Middleton, R, and Putney, S, Religion, Normative Standards and Behaviour, *Sociometry*, 1962, 25, 141-152. Moreton, F.E., Attitudes to Religion Among Adolescents and Adults, *Brit. J. Educ. Psychol.*, 1944,14, 69-79. Morris, C.W., *Varieties of Human Values*, Chicago University Press, 1956. Morris, J.F., The Development of Adolescent Value Judgments, *Brit. J. Educ. Psychol.*, 1959, 28,1-14. Mukerjee, R, The Social Structure of Values, London, MacMillan, 1949. Penner, L.A., Homant, R, and Rokeach, M, Comparison of Rank-Order and Paired-Comparison Methods for Measuring

Value-System. *Percept Mot. Skills*, 1969, 27, 417-418.

132/DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Pittel, S.M., and Mendelsohn, G.A., Measurement of Moral Values: A Review and a Critique, *Psychol. Bull.*, 1966, 66, 22-35.

Rettig, S., and Pasamanick, B., Moral Value Structure and Social Class, *Sociometry*, 1961, 24, 21-35.

Rokeach, M., A Theory of Organization and Change Within Value-Attitude Systems, *J. Soc. Issues*, 1968, 24, 13-33.

Rokeach, M., Beliefs, *Attitudes and Values*, San Francisco: Tossey Bass, 1968.

Rokeach, M., Value System in Religion, *Review of Religious Research*, 1969, 11, 3-23.

Rokeach, M., Long-Range Experimental Modification of Values, Attitudes and Behaviour, *American Psychologist*, 1971, 26, 453-459.

Rokeach, M., Miller, M.G., and Snyder, J.A., The Value-Gap between Police and Policed, *J. Soc. Issues*, 1971, 27, 155-171.

Rokeach, M., *The Nature of Human Values*, New York, Free Press, 1973.

Schafer, R., Ideal, The Ego-Ideal and the Self. in R.R. Holt (Ed.), *Motives and Thought: Psychoanalytic Essays in Honour of David Rapaport*, *Psychol. Issues*, 1967, 5, Monogr. 18/19.

Schoeppe, A., Sex Differences in Adolescent Socialization, *J. Soc. Psychol.*, 1953, 38, 175-185.

Scott, W.A., *Values and Organizations*, Chicago, Rand McNally, 1965.

Smith, M.B., Personal Values as determinants of a Political Attitude, *J. Psychol.*, 1949, 28, 477-486.

Smith, M.B., Bruner, J.S., and White, R.W., *Opinions and Personality*, New York, Wiley, 1956.

Smith, B., *Personal Values in the Study of Lives*. in R.W. White (Ed.); *The Study of Lives*, New York, Atherton, 1963.

Spanger, E., *Types of Men*, New York, Stechert, 1928.

White, R.K., *Value Analysis: The Nature and Use of the Method*. Glen Gardner, N.J., Libertarian Press, 1951.